

Συνταγματικό Χρονικό

Περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων

Της ΑΙΝΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Dr. jur. Πανεπ. Ανοβέρου, LL.M Πανεπ. Τρίερ,
MSc Πολιτικής Φιλοσοφίας London School of Economics
and Political Science

*«Το γινόμενο των μυριστικών χόρτων επί την αθωότητα
δίνει πάντοτε το σχήμα κάποιου Ιησού Χριστού»*

Οδυσσέα Ελύτη, Ο μικρός Ναυτίλος, Ίκαρος 1985

*«Όταν οι άλλοι σιτίζονται με ράκη προσευχής
Νοσταλγούν εσχατιές φανταστικών επιλόσεων...»*

Μανόλης Αναγνωστάκης, Εποχές 3, σε: Ποιήματα, στιγμή 1985

Διάγραμμα

- A. Ευαίσθητα νομικοπολιτικά δεδομένα
 - 1. Εισαγωγικά
 - 2. Εν αρχή ήν ο Νόμος
 - 3. Το χρονικό μιας μη (;) προαναγγελθείσας κρίσης
 - 4. Η ταυτότητα της ταυτότητας
- B. Το ουσιαστικό ζήτημα: η αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας
 - 1. Συντάγματος το ανάγνωσμα
 - α. Το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης
 - β. Απαγόρευση των διακρίσεων
 - γ. Το δικαίωμα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού
 - 2. Ο νόμος 2472/1997: προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων

- α. Η αρχή της αναλογικότητας
- β. Προστασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων
- 3. Παρέκβαση: Η απαγόρευση (και) της προαιρετικής αναγραφής
 - α. Η ταυτότητα του νομικού λόγου
 - β. Κοινωνικοπολιτική στάθμιση
- Γ. Ο ακάνθινος στέφανος της διαδικασίας: Ο ν. 2472/1997 και ο ν. 1988/1991: σχέσεις 'ιεραρχίας', 'χρονικότητας' ή 'ειδικότητας';
- Δ. Επίμετρο: Η πολιτική δυναμική
 - 1. Δημοκρατία εναντίον φιλελευθερισμού;
 - 2. Φιλελευθερισμός εναντίον κοινοτισμού;

A. *Ευαίσθητα νομικοπολιτικά δεδομένα*

1. *Εισαγωγικά*

Αντικείμενο του παρόντος συνταγματικού χρονικού αποτελεί το χρονίζον - από το 1986 τουλάχιστον - και εκ νέου πρόσφατα ανακύψαν θέμα της (μη) αναγραφής του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, το οποίο εκτεταμένα απασχόλησε την ελληνική κοινωνία και οδήγησε σε κρίσιμο σημείο τις σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας¹. Επιχειρείται μια συνοπτική επισκόπηση των καίριων νομικών και, κατά κύριο λόγο, συνταγματικών, ουσιαστικών και διαδικαστικών, ζητημάτων που αναδύθηκαν. Εξετάζεται καταρχήν το ουσιαστικό ερώτημα της (μη) νομιμότητας της αναγραφής του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, υπό το φως τόσο του τυπικού (Συντάγματος), όσο και του ουσιαστικού (διεθνών συμβάσεων, κοινοτικού δικαίου, νόμων) συνταγματικού δικαίου². Τα διαδικαστικά ζητήματα αφορούν τον τρόπο με τον οποίο τέθηκε στη συγκεκριμένη συγκυρία και, προς το παρόν, διευθετήθηκε (;) το θέμα. Αναγκαστικά ακροθιγώς, γίνεται, τέλος, αναφορά σε ανοιχτά ερωτήματα συνταγματικής ερμηνείας και πολιτικής.

¹ Για μια αναδρομή στις σχέσεις Κράτους- Εκκλησίας βλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Οι σχέσεις Εκκλησίας- Κράτους στην Ελλάδα από το 1974 έως σήμερα*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1997, σ. 115επ.

² Για τη διάκριση βλ. αντί άλλων Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 55επ.

2. Εν αρχή ήν ο Νόμος

Η έκδοση δελτίων ταυτότητας προβλέφθηκε³ για πρώτη φορά το 1936 ενώ την (υποχρεωτική) αναγραφή του θρησκειώματος σ' αυτά, η οποία είχε καταρχήν επιβληθεί κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής⁴, εισήγαγε ο ν. 87/1945 "περί υποχρεωτικού εφοδιασμού δια δελτίων ταυτότητας". Με το νόμο 1599/1986⁵ προβλέφθηκε η έκδοση δελτίου ταυτότητας νέου τύπου για όλους τους Έλληνες και τις Ελληνίδες άνω των δώδεκα ετών, στην οποία η αναγραφή του θρησκειώματος επιτρέπεται (άρθρο 3 § 1 στοιχ. ιβ ν. 1599) μόνον "εφόσον ζητηθεί από τον ενδιαφερόμενο" (άρθρο 3 § 2 ν. 1599). Ο τροποποιητικός ν. 1988/1991⁶ (άρθρο 3 § 2 εδ. α') κατέστησε και πάλι την αναγραφή του θρησκειώματος υποχρεωτική, ενώ ταυτόχρονα μετέθεσε το όριο ηλικίας για την έκδοση ταυτότητας στα δέκα τέσσερα έτη. Είναι πάντως χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι σχετικοί με την έκδοση νέου τύπου ταυτοτήτων προαναφερθέντες νόμοι 1599/1986 και 1988/1991 ουδέποτε εφαρμόστηκαν στην πράξη, καθώς μέχρι σήμερα συνεχίζουν να εκδίδονται τα

³ Ειδικά δελτία ταυτότητας έφεραν μέχρι τότε μόνον οι αξιωματικοί από το 1911 (βασιλικό διάταγμα 26.2.1911), οι αλλοδαποί από το 1929 (ν. 4310/29 και ν. 5405/32) και οι αστυνομικοί από το 1931 (ν. 4971/31), βλ. Α. ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗ, *Το θρήσκευμα και η υπηκοότητα*, Τα Νέα 20/5/2000, σ. 6, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ταυτότητες: Η κατοχή επέβαλε το θρήσκευμα*, Τα Νέα 29/5/2000, σ. 12.

⁴ Πρβλ. Β. ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, *Το απόλωτο στόμα...*, Τα Νέα 20/6/2000, σ. 13, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ταυτότητες: Η κατοχή επέβαλε το θρήσκευμα*, ό.π. Πρβλ. ωστόσο την αλληλογραφία Αλιβιζάτου - Παπαθεμελή στο Βήμα (Σ. ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗ, *Οι δύο μπορούν να δώσουν λύση*, Το Βήμα 7/7/2000, σ. Α2, και Το Βήμα 15/7/2000, σ. Α2 και Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, Το Βήμα 13/7/2000, σ. Α2 και Το Βήμα 25/7/2000, σ. Α2). Ο Σ. Παπαθεμελής υποστηρίζει ότι το θρήσκευμα αναγραφόταν ήδη πριν την κατοχή, παρουσιάζοντας δελτία ταυτότητας του 1922 και 1923, και ότι αναγραφόταν και στα δελτία ταυτοτήτων που εξέδιδε το ΕΑΜ. Αντίθετα ο Ν. Αλιβιζάτος επιμένει στην εισαγωγή της αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες κατά τη διάρκεια της κατοχής, υποστηρίζοντας ότι τα παρουσιαζόμενα από τον Παπαθεμελή δελτία ταυτότητας ανήκαν σε ελληνικής εθνικότητας, όχι όμως και ιθαγένειας άτομα, που επιθυμούσαν να υπαχθούν στις ρυθμίσεις της Σύμβασης του Νείγυ, και για τα οποία το θρήσκευμα προβλεπόταν ως προσδιοριστικό στοιχείο της εθνικής τους ταυτότητας (Το Βήμα 25/7/2000, σ. Α2).

⁵ Ν. 1599 της 11/11/86. "Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις".

⁶ Ν. 1988 της 4/10.12.91. "Τροποποίηση διατάξεων του ν. 1599/1986. Σχέσεις κράτους-πολίτη, καθιέρωση νέου τύπου δελτίου ταυτότητας και άλλες διατάξεις".

παλαιού τύπου δελτία ταυτότητας βάσει του Ν.Δ. 127/1969⁷, το άρθρο 2, στοιχείο 20 του οποίου προβλέπει την (υποχρεωτική) αναγραφή του θρησκειώματος.

Η συλλογή των στοιχείων, η αρχειοθέτηση και καταγραφή τους μεταξύ άλλων και στο, για κάθε νόμιμη χρήση επιδεικνυόμενο, δελτίο ταυτότητας και η περαιτέρω επεξεργασία των στοιχείων αυτών εμπίπτει παράλληλα και στο ν. 2472/1997 για την “προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα”, ο οποίος αποτελεί μεταφορά στην ελληνική έννομη τάξη της οδηγίας 95/46/EΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου της 24.10.1995⁸. Με το νόμο αυτό προβλέφθηκαν οι προϋποθέσεις νόμιμης επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων και απαγορεύτηκε καταρχήν - με περιοριστικά αναφερόμενες εξαιρέσεις - η επεξεργασία ‘ευαίσθητων’ δεδομένων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι φιλοσοφικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις.

3. Το χρονικό μιας μη (;) προαναγγελθείσας κρίσης

Η πρόσφατη ανακίνηση του θέματος της (μη) αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες δεν είναι η πρώτη. Η ψήφιση καθενός από τους προαναφερθέντες νόμους⁹ είχε ως αποτέλεσμα την επανάληψη των ίδιων συζητήσεων και

⁷ Ν.Δ. 127 της 17/18.2.1969 “Περί της αποδεικτικής ισχύος των Αστυνομικών ταυτοτήτων”.

⁸ Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αριθμ. L 281/31επ. Βλ. Α. ΚΑΙΣΣΙΣ, *Datenschutz in Griechenland?*, FS Fenge, 1996, σ. 254επ.

⁹ Τον Απρίλιο του 1993 η τότε κυβέρνηση της Ν.Δ. επιχείρησε τροποποίηση της διάταξης που προέβλεπε την υποχρεωτική, με σκοπό την εισαγωγή εκ νέου της προαιρετικής αναγραφής του θρησκειώματος. Η προσπάθεια αυτή συνάντησε τη σθεναρή αντίδραση όχι μόνο της Εκκλησίας αλλά και βουλευτών όλων των στη Βουλή εκπροσωπούμενων κομμάτων, η οποία ανάγκασε τον Υπουργό Εσωτερικών Ι. Κεφαλογιάννη να αποσύρει την πρόταση. Κατά της αναγραφής, υποχρεωτικής και προαιρετικής είχε τότε ταχθεί η Επιστημονική Επιτροπή της Βουλής (Ελευθεροτυπία 18/1/93), συνταγματολόγοι (Ελευθεροτυπία 24/1/93) και μειονοτικές Εκκλησίες, π.χ. η Κοινωνία των Ελευθέρων Ευαγγελικών Εκκλησιών (Καθημερινή 28/3/93), η Καθολική Ιεραρχία της Ελλάδας (Οικονομικός Ταχυδρόμος 15/7/93) και Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (Το Βήμα 17/3/93). Με ψήφισμά του (Β3-0061/93 της 21/1/1993, βλ. Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αριθμ. C 42/166-167 της 15.2.93) το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε ήδη νωρίτερα ταχθεί κατά της υποχρεωτικής, που αποτελεί παραβίαση της ατομικής συνείδησης, αλλά υπέρ της προαιρετικής αναγραφής του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας (βλ. τη σχετική συζήτηση με παρεμβάσεις Schwarzenberg, Παπαγιαννάκη, Cox έάέ ×άάεξάάηπᾶϊῖδ σε: Συζητήσεις του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, Αριθ. 3-426/344επ. της 21.1.93). Την άποψη κατά της υποχρεωτικής αναγραφής ακολούθησε στην έκθεσή του (Α/51/542/Add.1/7.11.1996) και ο ειδικός εισηγητής κ. Abdelfattah

επιχειρημάτων.¹⁰ Το ζήτημα επανήλθε στο προσκήνιο με αφορμή συνέντευξη¹¹ του Υπουργού Δικαιοσύνης Μ. Σταθόπουλου, ο οποίος δήλωσε ότι η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκειώματος στις αστυνομικές ταυτότητες “είναι ήδη, χωρίς συγκατάθεση του προσώπου, αντίθετη προς το νόμο 2472/1997 για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, επειδή πρόκειται για ευαίσθητο δεδομένο”. Ακολούθησε η σύγκληση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα¹² (εφεξής Αρχή) και η σύμφωνη με την προφορική εισήγηση του Προέδρου της Κ. Δαφέρμου απόφασή της¹³ με αριθ. 510/17 της 15.05.2000, σύμφωνα με την οποία υπερβαίνει το σκοπό της επεξεργασίας ως μη πρόσφορη και αναγκαία, και άρα είναι παράνομη, η συμπερίληψη στα δελτία ταυτότητας του δακτυλικού αποτυπώματος, του ονοματεπώνυμου της / του συζύγου, του επαγγέλματος, της υπηκοότητας, της κατοικίας και του θρησκειώματος.¹⁴ Με την

Απορ της Επιτροπής των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ (βλ. σχετικά *Έκθεση του Ειδικού Εισηγητή του Ο.Η.Ε. για τη θρησκευτική μη ανοχή στην Ελλάδα*, απόδοση Κ. Κυριαζόπουλου, Υπεράσπιση 1998, σ. 427επ., Χ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, ιδίως κατά την έκθεση του ειδικού εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 201). Ο ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ στην έκθεση αυτή υιοθέτησε την έκκληση που με Ψήφισμά του απεύθυνε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο προς την Ελληνική Κυβέρνηση για παντελή κατάργηση κάθε μνείας, ακόμη και προαιρετικής, του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας, λόγω της αντίθεσης μιας τέτοιας μνείας προς το ελληνικό Σύνταγμα και το διεθνές Δίκαιο, ιδιαίτερα τον Οικουμενικό Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και την ΕΣΔΑ, βλ. *Έκθεση του Ειδικού Εισηγητή του Ο.Η.Ε. για τη θρησκευτική μη ανοχή στην Ελλάδα*, Υπεράσπιση 1998, σ. 433.

¹⁰ Ήδη δύο χρόνια νωρίτερα, τον Απρίλιο του 1997, ο τότε υφυπουργός Εσωτερικών κ. Παπαδήμας είχε ανακοινώσει την απόφαση της Κυβέρνησης να μη συμπεριληφθεί το θρησκειόματι στις νέες ηλεκτρονικές ταυτότητες. Τότε, και ορθώς, είχε γίνει επίκληση του άρθρου 13 Συντ. που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία.

¹¹ Έθνος, 08.05.2000.

¹² Την ίδρυση, τη σύσταση και τις αρμοδιότητες της Αρχής προβλέπουν τα άρθρα 15επ. του ν. 2472/1997.

¹³ Ολόκληρη η απόφαση δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα “Αυγή” της 28/05/2000.

¹⁴ Η επιτροπή κατέληξε στην απόφαση αυτή αφού έλαβε υπόψη της “1. Τις διατάξεις του Συντάγματος και ειδικότερα των άρθρων 2 παρ. 1, 5 παρ.1, και 8 παρ.1. 2. Τις διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου της 4.11.1950... 3. Τις διατάξεις της σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης με αριθμό 108 της 28.1.1981 που κυρώθηκε με το νόμο 2068/1992 και ειδικότερα τα άρθρα 5 και 6 αυτής. 4. Τις διατάξεις της οδηγίας 95/46/Ε.Κ. του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και ειδικότερα των άρθρων 2, 3, 6 και 8. 5. Τις

προς το Υπουργείο Δημόσιας Τάξης απευθυνόμενη αυτή απόφαση, η αναγραφή του θρησκευματος στα αστυνομικά δελτία ταυτότητας κρίθηκε παράνομη, ανεξάρτητα της ύπαρξης ή μη συγκατάθεσης του ενδιαφερόμενου.

Στις 24/5/2000 σε απάντηση επερώτησης ο Πρωθυπουργός Κ. Σημίτης ανακοίνωσε στη Βουλή τη μη αναγραφή του θρησκευματος στις εφεξής εκδιδόμενες ταυτότητες. Ο Πρωθυπουργός τόνισε ότι ο υφιστάμενος νόμος (2472/1997) πρέπει να εφαρμοστεί υποστηρίζοντας πως “αποτελεί κατάκτηση του πολιτισμού μας ότι το κράτος δεν ενδιαφέρεται σήμερα, όπως δυστυχώς συνέβαινε σε άλλες εποχές, για τα δεδομένα του εσωτερικού μας κόσμου”.¹⁵ Σύμφωνα με την Κυβέρνηση το ζήτημα ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Πολιτείας και ο Πρωθυπουργός αρνήθηκε να συναντήσει τον Προκαθήμενο της Εκκλησίας της Ελλάδας Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο προκειμένου να συζητήσει μαζί του το λήξαν, κατά την άποψη της Κυβέρνησης, θέμα των ταυτοτήτων. Προς απάντηση της άρνησης αυτής και ενόψη της εκτίμησης της Ειδικής Νομικής Επιτροπής της Αρχιεπισκοπής ότι είναι αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή, η οποία αποτέλεσε την τελική επίσημη θέση της Εκκλησίας, και άρα ότι μια προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικράτειας ή στο Δικαστήριο Ανθρώπινων Δικαιωμάτων δε θα ευοδωνόταν¹⁶, ο Αρχιεπίσκοπος ανακοίνωσε εκ μέρους της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου “ανένδοτο αγώνα”¹⁷, ο οποίος πήρε τη μορφή “λαοσυνάξεων” με ομιλητή τον ίδιο¹⁸. Προτάθηκε επίσης η διεξαγωγή δημοψηφίσματος προκειμένου να ληφθεί απόφαση από τον

διατάξεις του ν. 2472/97 και ειδικότερα των άρθρων 2, 3 παρ.1, 4, 5, 7, 15, 19 παρ. 1 εδ. α, γ και στ και 21 παρ. 1 εδ. α, β. του ν.δ. 127/1969 όπως τροποποιήθηκε μεταγενεστέρως με τους νόμους 1599/1986, 1832/1989 και 1988/1991....” Η αναφορά σ’ όλες αυτές τις πηγές του δικαίου επιβεβαιώνει ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν “το πιο διακλαδικό κεφάλαιο του Συνταγματικού Δικαίου”, όπως επισημαίνει ο Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα - Κομοτηνή 1998., σ. 6 (υπογρ. στο πρωτ.), βλ. και Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα, Α’ Ατομικές Ελευθερίες*, Θεσσαλονίκη 41982, σ. 5.

¹⁵ Ρεπορτάζ Γ. ΔΙΑΚΟΓΙΑΝΝΗ / Π. ΜΠΑΪΛΗ, *Αποφασιστικός Σημίτης*, Τα Νέα 25/5/2000, σ. 7.

¹⁶ Βλ. www.in.gr/innews/narticle.asp?nid=21120, Τα Νέα, “Θερμό” κήρυγμα Χριστόδουλου, 5/6/2000, σ. 16.

¹⁷ Βλ. ρεπορτάζ Θ. ΤΣΑΤΣΗ, *Ανένδοτο κήρυξε ο Χριστόδουλος*, Ελευθεροτυπία 27/5/2000, σ. 18 και 47.

¹⁸ Με τρόπο εντονότερο και συστηματικότερο πλέον οι ομιλίες και παρεμβάσεις του Αρχιεπισκόπου δικαίωσαν δυστυχώς την ήδη νωρίτερα ασκηθείσα καίρια και διεισδυτική κριτική του Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Ο δημόσιος λόγος του Αρχιεπισκόπου και το Σύνταγμα*, ΤοΣ 1999, σ. 1επ.

ελληνικό λαό για το συζητούμενο θέμα. Προκειμένου να πεισθεί η κυβέρνηση, η Ορθόδοξη Εκκλησία αποφάσισε τη συλλογή υπογραφών με αίτημα τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος¹⁹ σχετικά με την αναγραφή ή μη του θρησκευάτος στις ταυτότητες.

Η αξιωματική αντιπολίτευση έφερε στη Βουλή πρόταση νόμου με αντικείμενο την καθιέρωση προαιρετικής του θρησκευάτος αναγραφής, η οποία δεν έτυχε πλειοψηφικής ψήφου.²⁰ Συμμορφούμενος με την απόφαση της Αρχής ο Υπουργός Δημόσιας Τάξης Μ. Χρυσοχοϊδης απέστειλε εγκύκλιο οδηγία²¹ στις εκδίδουσες τα (παλαιά) δελτία ταυτοτήτων αστυνομικές αρχές, με την οποία προβλέπεται η αναγραφή στα, για πρώτη φορά και σε αντικατάσταση απολεσθέντων, εκδιδόμενα δελτία ταυτότητας των παρακάτω δεδομένων: ονοματεπώνυμο κατόχου και γονέων, ημερομηνία και τόπο γέννησης, ύψος, αριθμό δημοτολογίου, χρονολογία έκδοσης δελτίου και αρχή έκδοσης.²² Την ακύρωση της απόφασης της Αρχής και της δήλωσης του Πρωθυπουργού στη Βουλή ζήτησαν ήδη πολίτες με δύο προσφυγές τους στο Συμβούλιο της Επικράτειας, οπότε το ζήτημα παραπέμφθηκε σε δικαστική κρίση.

¹⁹ Βλ. ρεπορτάζ Μ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, *Δημοψήφισμα για το δημοψήφισμα θα ξεκινήσει από την 1^η Σεπτεμβρίου*, Το Βήμα 15/7/2000, σ. Α12. Η συλλογή υπογραφών άρχισε στις 14/9/2000 και αναμένεται να συνεχιστεί μέχρι την Άνοιξη του 2001. Το ακριβές κείμενο στα ειδικά έντυπα της Ιεράς Συνόδου, επί των οποίων συλλέγονται οι υπογραφές, έχει ως εξής: “Επιθυμώ την ενεργοποίηση του άρθρου 44 του ισχύοντος Συντάγματος για την διεξαγωγή δημοψηφίσματος προκειμένου, ως Έλληνας πολίτης, να εκφέρω την γνώμη μου για την προαιρετική ή μη αναγραφή του θρησκευάτος στις Ταυτότητες. Το αίτημά μου αυτό, στηρίζεται επιπλέον και στο άρθρο 1 § 2 και 3, στο άρθρο 5 § 1, στο άρθρο 13 § 1 και στο άρθρο 25 § 1 και 2 του Συντάγματος της Πατρίδας μου, όπως επίσης και στη Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρα 9 και 10) και στο δικαίωμα του ατομικού αυτοπροσδιορισμού”.

²⁰ Κατ’ ακρίβεια δεν έγινε καθόλου ψηφοφορία καθώς κατά τη λήξη της συζήτησης παρόντες στη Βουλή ήταν λιγότεροι από δέκα βουλευτές, οπότε ο Πρόεδρος της Βουλής Α. Κακλαμάνης ανακοίνωσε την απόρριψη της πρότασης νόμου επικαλούμενος “το τεκμήριο της εικαζόμενης βούλησης της πλειοψηφίας”. Είχε προηγηθεί “σύσταση” του Αρχιεπίσκοπου Χριστόδουλου να μη διεξαχθεί ονομαστική ψηφοφορία, την οποία η αξιωματική αντιπολίτευση φρόντισε να υλοποιήσει προκαλώντας, με την εγγραφή πλήθους ομιλητών της, μια μααραθώνια συνεδρίαση. Βλ. ρεπορτάζ Γ. ΤΖΙΟΒΑΡΑ, *Η Βουλή χωρίς... ταυτότητες ως το φθινόπωρο του 2001*, Το Βήμα 7/7/2000, σ. Α6.

²¹ Απόφαση Υπουργού Δημόσιας Τάξης Μ. Χρυσοχοϊδη και υφυπουργού Οικονομικών Γ. Δρυ με αριθμό 8200/0-441210, ΦΕΚ 879 (τεύχος 2ο) της 17.7.2000, σ. 11995επ., βάσει του Ν.Δ. 127/1969.

²² Άρθρο 3 εδ. β της Υπουργικής Απόφασης 8200/0-441210, βλ. και υπόδειγμα δελτίου ταυτότητας ΦΕΚ 879 (τεύχος 2ο) της 17.7.2000, σ. 11998.

4. Η ταυτότητα της ταυτότητας

Το δελτίο ταυτότητας αποτελεί δημόσιο έγγραφο που βεβαιώνει²³ ορισμένα στοιχεία του εικονιζόμενου σ' αυτό προσώπου, τα αναγκαία για την αποφυγή πλαστοπροσωπίας.²⁴ Η ίδια η έκδοσή του και η καταγραφή σ' αυτό των δεδομένων του ατόμου αποτελεί δημιουργία αρχείου²⁵ προσωπικών δεδομένων και άρα υπόκειται στις διατάξεις που αφορούν την προστασία τέτοιων δεδομένων.²⁶ Τα στοιχεία που περιλαμβάνει μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο επεξεργασίας και από άλλες αρχές, υπηρεσίες ή τρίτους.

Η νομική φύση των δελτίων ταυτοτήτων ως κρατικών εγγράφων συνεπάγεται ότι την ευθύνη για την επιλογή των στοιχείων που κρίνονται απαραίτητα για την επίτευξη του σκοπού της ταυτοποίησης φέρει η Πολιτεία, υποκείμενη στις επιταγές του Συντάγματος και των νόμων. Η επιλογή, μεταξύ περισσότερων συναφών και πρόσφορων δεδομένων, εκείνων που τελικά θα συμπεριληφθούν αποτελεί και πολιτική επιλογή που εκφεύγει του ελέγχου σκοπιμότητας και υπόκειται μόνον σε έλεγχο νομιμότητας εκ μέρους της αρμόδιας ελεγκτικής αρχής (εν προκειμένω της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα) και των δικαστηρίων. Κατ' αυτή την έννοια η Πολιτεία δεν οφείλει να συμβουλευτεί άλλους φορείς προκειμένου να αποφασίσει. Αναφορικά με το θρήσκευμα δεν οφείλει να συμβουλευτεί τις

²³ Βλ. άρθρο 6 §1 ν. 1599/86: "Η ταυτότητα των ελλήνων πολιτών έναντι πάντων αποδεικνύεται: α. Από τα δελτία ταυτότητας που εκδίδονται σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού..."

²⁴ Βλ. I.M. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα*, Το Βήμα 14/5/2000, σ. Α48, ο οποίος τονίζει ότι "Περισσότερα στοιχεία δεν χρειάζεται να υπάρχουν ούτε όμως και πρέπει να υπάρχουν, διότι τότε η ταυτότητα κινδυνεύει να μεταβληθεί σε βιογραφικό σημείωμα στο οποίο ο καθένας θα μπορεί να προσθέσει εντελώς αδιάφορα για την πολιτεία στοιχεία, όπως οι παντός είδους προτιμήσεις του, οι επιδόσεις του, η σταδιοδρομία του κ.ο.κ."

²⁵ Βλ. άρθρο 1 § 4 ν. 1599/86: "Οι αρχές που εκδίδουν τα δελτία ταυτότητας υποχρεούνται να τηρούν ειδικό αρχείο ταυτοτήτων, στο οποίο φυλάσσονται τα δικαιολογητικά, που υποβλήθηκαν για την έκδοση του δελτίου ταυτότητας καθώς και αντίγραφο του".

²⁶ Πρβλ. τους ορισμούς περί "επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα" (επεξεργασία είναι "κάθε εργασία ή σειρά εργασιών..., όπως η συλλογή, η καταχώριση, η οργάνωση, η διατήρηση ή αποθήκευση, η τροποποίηση, η εξαγωγή, η χρήση, η διαβίβαση..." κλπ.) και "αρχείου δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα" του άρθρου 2 στοιχ. δ και ε ν. 2472/1997 αντίστοιχα. Προφανή άγνοια του νόμου δείχνει έτσι η θέση του Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Όταν δε γνωρίζουμε τι ισχύει στην Ευρώπη*, Το Βήμα 4/6/2000, σ. Α72, ότι "δε φαίνεται να απαγορεύεται η συλλογή και η αποθήκευση των προσωπικών δεδομένων, ακόμη και των ευαίσθητων, από τις αρμόδιες αρχές, αλλά μόνο η επεξεργασία και η κυκλοφορία τους"!

Εκκλησίες, όπως για την αναγραφή του αριθμού δημοτολογίου δεν οφείλει να συμβουλευτεί τους δήμους ούτε για τη (μη) αναγραφή του επαγγέλματος τους επαγγελματικούς συλλόγους. Η προστασία εξάλλου της ιδιωτικότητας του ατόμου επιβάλλει την κατά το δυνατό περιορισμένη καταγραφή προσωπικών δεδομένων, εκείνων μόνο που είναι κατάλληλα και απαραίτητα για το λειτουργικό σκοπό της αναγνώρισης και ταυτοποίησης του προσώπου.

B. Το ουσιαστικό ζήτημα: η αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας

1. Συντάγματος το ανάγνωσμα

Η αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13 § 1) και ελευθερίας της συνείδησης (άρθρο 2 § 1 και 5 § 1), της ισότητας και απαγόρευσης των διακρίσεων (άρθρο 4 § 1) και του απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 9 § 1).²⁷ Αντίθετα το προκείμενο ζήτημα δεν εμπίπτει στο κανονιστικό πεδίο του άρθρου 3 Συντ.²⁸, το οποίο αφορά αποκλειστικά και μόνον τις σχέσεις²⁹ κράτους και επικρατούσας εκκλησίας³⁰ και σε καμιά περίπτωση δε συνεπάγεται σχετικοποίηση της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητας.³¹

²⁷ Πρβλ. Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα*, ό.π.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά Π. ΠΑΡΑΡΑ, *Σύνταγμα 1975, Corpus I*, ό.π., σ. 21επ.

²⁹ Για τις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού “Δίκαιο και Πολιτική”, τεύχος 15· για την εξέλιξη των σχέσεων αυτών βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β΄, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, Αθήνα-Κομοτηνή 21993, σ. 600επ.

³⁰ Πρβλ. και Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Η αλήθεια για τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, Τα Νέα 11/5/2000, σ. 10, ο οποίος τονίζει ότι: “...κακώς συγχέουμε το ζήτημα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας, δηλαδή το ζήτημα που ρυθμίζεται από το άρθρο 3 του Συντάγματος, με το πολύ μεγάλο ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας, ένα ζήτημα που ρυθμίζεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος”. Πρβλ. και Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα για τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους και για τη θρησκευτική ελευθερία*, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ. 197, όπου παρατηρεί ότι “η διάκριση μεταξύ επικρατούσας θρησκείας και άλλων γνωστών θρησκειών είναι διάκριση που επιτρέπει διαφοροποιήσεις μόνο στον πρώτο κύκλο θεμάτων, στο θεσμικό-οργανωτικό, και δεν είναι δυνατό να αναπαράγεται στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, εισάγοντας έτσι διαβαθμίσεις της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και της συνακόλουθης ελευθερίας της λατρείας” (υπογρ. στο

Κατ' αυτή την έννοια, η ανάλυση των σχέσεων της Πολιτείας με την “επικρατούσα”³² στην Ελλάδα Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία προκειμένου να απαντηθούν ερωτήματα στο θέμα των ταυτοτήτων είναι περιττή. Η ανάλυση των σχέσεων αυτών είναι σχετική μόνο με ζητήματα που αφορούν και την Εκκλησία, όπως η οργάνωση και η ιεραρχική δομή της, η χρηματοδότηση και η περιουσία της ή η ανέγερση ναών της.³³ Το θέμα των ταυτοτήτων και των σ' αυτές αναγραφόμενων στοιχείων δεν αφορά την Εκκλησία, διότι δε θίγει την αυτονομία της ή τη σχέση της με τα μέλη της - αυτό θα συνέβαινε για παράδειγμα στην περίπτωση της έκδοσης εκκλησιαστικών ταυτοτήτων - αλλά αποκλειστικά την Πολιτεία και τη σχέση της με τους πολίτες της.

Με άλλα λόγια δε γίνεται δεκτή η θεωρία των ισοδύναμων συλλογικών οντοτήτων, Εκκλησίας και Πολιτείας, από τις οποίες η κάθε μία έχει λόγο για τις υποθέσεις της άλλης. Η θεωρία αυτή σε συνταγματικό επίπεδο θα έπαιρνε τη μορφή

πρωτότυπο), προς την ίδια κατεύθυνση ο Κ. ΜΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η επικρατούσα ταυτότητα*, Τα Νέα 22/5/2000, σ. 6. Για την επίλυση συνεπώς των σχετικών με τη θρησκευτική ελευθερία ζητημάτων, και δη αυτού των ταυτοτήτων, δεν απαιτείται τροποποίηση του άρθρου 3 Συντ. όπως υπονοεί σε συνέντευξή του ο Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος*, Το Βήμα 21/5/2000, σ. Α25, προς την ίδια κατεύθυνση Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση δήλωσης του θρησκειώματος σε δημόσια έγγραφα*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 21, ο οποίος μιλάει για “απόπειρα σύνθεσης δόγματος και θετικισμού” στο συνταγματικό κείμενο.

³¹ Βλ. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1972, σ. 118επ., Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Θρησκευτική Εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία*, ΤοΣ 1999, σ. 1005, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, *Ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης και επικρατούσα θρησκεία*, σε: ΕΝΒΕ, *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σ. 9επ. Πρβλ. όμως Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα. α' Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 256, Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Η κολοβή θρησκευτική ελευθερία*, Το Βήμα 10/1/1993, σ. Α12. Λ. ΓΚΑΝΗ, *Η προστασία της επικρατούσας θρησκείας*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 40.

³² Το σύνολο σχεδόν της θεωρίας συμφωνεί ότι η αναφορά της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ως επικρατούσας στο άρθρο 3 §1 εδ. α Συντ. είναι διαπιστωτική και όχι κανονιστική, βλ. Α. Ι. ΣΒΩΛΟΥ / Γ.Κ. ΒΛΑΧΟΥ, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1954, σ. 30, ΤΗ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Die verfassungsmäßige Gewährleistung der Religionsfreiheit in Griechenland*, FS C. Schmitt, Berlin 1959, ό. 240, Χ. ΣΓΟΥΡΙΤΣΑ, *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τόμ. Β', τεύχ. Α', Αθήνα 1964, σ. 128, Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1972, σ. 97, από τη νεώτερη βιβλιογραφία Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Θρησκεία και εκπαίδευση κατά το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση*, Αθήνα-Κομοτηνή³1998, σ. 70επ., 97επ. με εξαντλητικές περαιτέρω παραπομπές.

³³ Βλ. και άρθρο 72 §1 Συντ., σύμφωνα με το οποίο τα θέματα του άρθρου 3 συζητούνται στην Ολομέλεια της Βουλής.

συστήματος “συναλληλίας”³⁴. Αντίθετα η εδώ υποστηριζόμενη θέση ερείδεται στην παραδοχή ότι την κυριαρχία ασκεί αποκλειστικά η Πολιτεία και τα συντεταγμένα όργανά της, και άρα το Κράτος, δηλαδή η νομικά, μέσω του εξαναγκαστικού και άρα πολιτικού θεσμού του Δικαίου³⁵, οργανωμένη κοινωνία, ως σύνολο, και όχι οι επιμέρους συλλογικές οντότητες (σωματεία, κόμματα, εκκλησίες, σύλλογοι κλπ.). Τέτοιου είδους ενώσεις ασκούν στα πλαίσια της οργανωτικής τους αυτονομίας³⁶ περιορισμένη μόνο κυριαρχία³⁷ στα μέλη τους στο βαθμό που τα τελευταία αποδέχονται την εξουσία αυτή και που η εξουσία τους δεν έρχεται σ’ αντίθεση με θεμελιώδεις δικαιικές αρχές (π.χ. θεμελιώδη δικαιώματα) της Πολιτείας. Πρόκειται με άλλα λόγια για την πολιτειοκρατική εκδοχή της “νόμω κρατούσης πολιτείας”³⁸.

³⁴ Βλ. και Θ. Δ. ΤΣΑΤΣΟ, “Εισήγησις επί των άρθρων 1 και 2 του Συντάγματος”, σε *Μελέται Συνταγματικού Δικαίου*, Αθήνα 1958, σ. 105, ο οποίος ορθά υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για “αλληλή συναλληλία” ως σύστημα που διέπει τις σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας. Αυτή θα προϋπέθετε τον αυτοτελή και κυρίαρχο χαρακτήρα πολιτειακής και εκκλησιαστικής εξουσίας. Η τελευταία ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί απολύτως αυτοτελής και κυρίαρχη στα πλαίσια του κυρίαρχου κοσμικού κράτους.

³⁵ Πρβλ. και Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Σημεία ερμηνευτικής τριβής στη συνταγματική διαρρύθμιση των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας*, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ. 85επ., ο οποίος τονίζει “το γεγονός πως οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας είναι σχέσεις συνταγματικά τυποποιημένες” και άρα “υπάγονται σε μία ρύθμιση που είναι αναπόφευκτα και εξ’ ορισμού ‘πολιτειοκρατική’” (σ. 90).

³⁶ Για τη σχετικότητα της αυτονομίας αυτής βλ. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας*, σε: Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 207επ.

³⁷ Τα όρια της κυριαρχίας επιμέρους συλλογικοτήτων και κοινοτήτων πρέπει να αναζητηθούν στην κυριαρχία της κυριαρχίας, η οποία καταφάσκει υπέρ του Κράτους και η οποία ασκείται μέσω του ενοποιητικού λειτουργούντος δικαίου. Πρβλ. Δ. ΔΗΜΟΥΛΗ, *Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού*, σε: Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 100επ., 141, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Οι «σκοταδιστές», οι «φωταδιστές» και οι «καλοθελητές»*, Τα Νέα 29/6/2000, σ. 16. Για την επιτρεπτική περισσότερων παράλληλων κυριαρχιών στα κρατικά πλαίσια θεωρία του “πλουραλιστικού κράτους”, η οποία γεννήθηκε στις αρχές του αιώνα και επανακαλύφθηκε πρόσφατα βλ. ενδεικτικά Α. ΕΙΣΕΝΒΕΡΓ, *Reconstructing Political Pluralism*, Albany and New York 1995, D. ΡΥΝΚΙΝΑΝ, *Pluralism and the Personality of the State*, Cambridge 1997.

³⁸ Ο όρος “σύστημα της κρατούσης πολιτείας” συναντάται το πρώτον στον Κ. ΡΑΛΛΗ, *Εγχειρίδιο του Εκκλησιαστικού Δικαίου*, τόμ. 1, Αθήνα 1927, σ. 14, 20. Βλ. και Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β΄, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, ό.π., σ. 587, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, Αθήνα - Κομοτηνή 1993, 12επ. Κριτική του όρου βλ. σε Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Το σύστημα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας στην Ελλάδα*, Ε.Δ.Δ. 25,

α. Το απαραβίαστο της συνείδησης

Η θρησκευτική ελευθερία³⁹ “αναφερόμενη στην εσωτερική κυρίως διάθεση των ανθρώπων, έγκειται στην ανεμπόδιστη από κρατικές επεμβάσεις διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνείδησης”⁴⁰ και κατοχυρώνεται τόσο στο συνταγματικό κείμενο (άρθρο 13 § 1) σε μη αναθεωρήσιμη⁴¹ διάταξη (άρθρο 110 § 1 Συντ.), όσο και σε διεθνείς συμβάσεις⁴² προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων με υπερνομοθετική ισχύ⁴³. Αποτελεί δε ειδικότερη έκφανση της ελευθερίας της συνείδησης και της σκέψης, με τις οποίες και είναι στενά συνυφασμένη και συνπροστατεύεται στα περισσότερα διεθνή κείμενα προστασίας θεμελιωδών δικαιωμάτων και ευρωπαϊκά εθνικά συντάγματα⁴⁴. Αν και δεν κατοχυρώνεται ρητά στο ελληνικό Σύνταγμα, η ελευθερία της συνείδησης προκύπτει ως αναγκαία

1981, σ. 337, βλ. επίσης Φ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Είναι συνταγματικά ανεκτός ο χωρισμός Κράτους και Εκκλησίας με τοπικό νόμο;*, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ. 106επ.

³⁹ Σχετικά με την ιστορική εξέλιξη του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και αντιπαράβολή του με την ανεξιθρησκία βλ. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 20επ., Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 247επ., Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1972, σ. 20επ.

⁴⁰ Α. ΜΑΝΕΣΗΣ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 250.

⁴¹ Σχετικά βλ. Β. ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ, *Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 75επ.

⁴² Άρθρο 9 ΕΣΔΑ (ν.δ. 53/1974), άρθρο 18 Συμφώνου Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (ν. 2462/1997), άρθρο 13 § 3 Διεθνούς Συμφώνου Οικονομικών Κοινωνικών και Μορφωτικών Δικαιωμάτων (ν. 1532/1985), άρθρο 14 Διεθνούς Σύμβασης για τα δικαιώματα του Παιδιού (ν. 2101/1992), άρθρο 18 Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου Πρβλ. Σ. ΜΗΝΑΪΔΗ, *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα - Κομοτηνή 1990, σ. 156επ., Κ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Προστασία πολιτιστικών αγαθών και θρησκευτική ελευθερία*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 185επ., Ε. ΡΟΥΚΟΥΝΑ, *Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*, Αθήνα 1995, σ. 90-91, Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Άρθρο 14: Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας*, σε: ΝΑΣΚΟΥ-ΠΕΡΡΑΚΗ / ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ / ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000 (υπό έκδοση). Για το άρθρο 9 ΕΣΔΑ βλ. Ν. BLUM, *Die Gedanken-, Gewissens- und Religionsfreiheit nach Art. 9 der Europäischen Menschenrechtskonvention*, Berlin 1990, passim, J. FROWEIN, *Die Bedeutung des Art. 9 EMRK*, Essener Gespräche zum Thema Staat und Kirche 27, 1993, ό. 46άδ.

⁴³ Άρθρο 28 § 1 εδ. α' Συντ.

⁴⁴ Συγκριτική επισκόπηση κατοχύρωσης της θρησκευτικής ελευθερίας βλ. σε Κ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 194 επ.

συνέπεια του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου κατ' άρθρο 2 § 1 Συντ.⁴⁵ Οι θρησκευτικές, αλλά και πολιτικές, ιδεολογικές, φιλοσοφικές πεποιθήσεις, είναι καταρχήν και πρωταρχικά ενδιάθετα στοιχεία του ατόμου⁴⁶, αφορούν τον εσωτερικό του κόσμο και εκδηλώνονται μόνον κατά βούλησή του στον εξωτερικό κόσμο.

Η θρησκευτική ελευθερία προστατεύεται τόσο στη θετική όσο και στην αρνητική έκφασή της⁴⁷ και συνίσταται στην ελευθερία κάθε ατόμου να διαμορφώνει ελεύθερα τη θρησκευτική του συνείδηση⁴⁸, χωρίς καταναγκασμούς και άσκηση φυσικής ή ψυχολογικής βίας, να επιλέγει ή να μην επιλέγει θρήσκευμα⁴⁹, να το αλλάζει, να εκδηλώνει ή να μην αποκαλύπτει⁵⁰ τις θρησκευτικές ή τις φιλοσοφικές περί το θείο αντιλήψεις του, να λατρεύει με τον τρόπο που θέλει - και με τους περιορισμούς βέβαια του Συντάγματος - το Θεό ή τους Θεούς του. Όχι μόνο η διαμόρφωση *συγκεκριμένων* θρησκευτικών, φιλοσοφικών ή πολιτικών πεποιθήσεων

⁴⁵ Βλ. Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης*, Θεσσαλονίκη 1992, 27επ.

⁴⁶ Όπως παρατηρεί ο Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 219, η θρησκευτική, όπως και η εν γένει συνειδησιακή ελευθερία έχει την έννοια “της απαγόρευσης διείσδυσης στο *forum internum* του ατόμου”. Πρβλ. και άρθρο 2 της με αριθμ. XIV “Διακήρυξης περί εξάλειψης όλων των μορφών μισαλλοδοξίας και μεροληψίας που έχουν το θεμέλιό τους στη θρησκεία και τη θρησκευτική πίστη” του Οργανισμού Ενωμένων Εθνών (1981) που ορίζει ότι: “Τα συμβαλλόμενα κράτη αναγνωρίζουν ότι η θρησκεία ή η πίστη ενός ατόμου είναι υπόθεση της συνείδησής του και πρέπει να απολαμβάνουν τον ανάλογο σεβασμό”.

⁴⁷ Βλ. τη θεμελιακή παρατήρηση του Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α' Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 11, πως: “ό,τι είναι ελεύθερο και στο βαθμό που είναι ελεύθερο σε σχέση ιδίως με την κρατική εξουσία, δεν μπορεί να αποτελέσει εκ μέρους της αντικείμενο καταναγκασμού: ούτε απαγόρευσης ούτε υποχρέωσης”. Βλ. και Κ. HESSE, *Grundzüge des Verfassungsrechts der BRD*, Heidelberg 181991, ό. 123, αρ. περ. 288. Γέα όσι άπίζόέέβ äéÛόόάός όςό έπςόέάδóέέβó äéäδέäπβáo äë. Á. ÍÁÍÁÓÇ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 251· η διάσταση αυτή κατοχυρώνεται και από το άρθρο 9 ΕΣΔΑ, βλ. J. FROWEIN, Art. 9, σε: FROWEIN/PEUKERT, *Europäische Menschenrechtskonvention*, Kehl u.a. 21996, σ. 370, αρ. περ. 6.

⁴⁸ Για την έννοια της θρησκευτικής συνείδησης βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 250.

⁴⁹ Πρβλ. άρθρο 3 Διακήρυξης περί εξάλειψης όλων των μορφών μισαλλοδοξίας και μεροληψίας που έχουν το θεμέλιό τους στη θρησκεία και τη θρησκευτική πίστη” του Οργανισμού Ενωμένων Εθνών (1981).

⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά Ν.Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΥ, *Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο*, τ. Γ', Αθήνα 1918, σ. 235επ., Α. ΣΒΩΛΟΥ - Γ. ΒΛΑΧΟΥ, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος*, τόμ. Α', Αθήνα 1954, σ. 68, Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 105επ., Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές*

αλλά ούτε η διαμόρφωση *οποιαδήποτε* τέτοιων πεποιθήσεων επιτρέπεται να εκβιαστεί εκ μέρους της κρατικής ή ιδιωτικών εξουσιών. Κατά τον ίδιο λόγο ούτε η εξωτερική, η έκφραση ή η βίωση των πεποιθήσεων αυτών μπορεί να εκβιαστεί ή να απαγορευτεί - με σεβασμό πάντα στα όρια άσκησης των δικαιωμάτων που θέτει το Σύνταγμα.

*Υπέρ της αναγραφής του θρησκευάτος στα δελτία ταυτότητας υποστηρίζεται*⁵¹ ότι υπάρχει δικαίωμα του ατόμου να αναγράφει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στην ταυτότητά του, το οποίο απορρέει από τη θρησκευτική ελευθερία στη θετική διάστασή της και από το παρεπόμενο αυτής δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει και να δηλώνει τις θρησκευτικές, όπως εξάλλου και τις πολιτικές, φιλοσοφικές ή άλλες απόψεις του. Τα ατομικά, ωστόσο, δικαιώματα, όπως είναι το απαραβίαστο της θρησκευτικής και εν γένει συνείδησης, είναι καταρχήν αμυντικά δικαιώματα⁵², εγγυητικά, δηλαδή, της ελεύθερης από παρεμβάσεις του Κράτους ατομικής δραστηριότητας, η οποία αναπτύσσεται στα πλαίσια της κοινωνίας. Θετικά μέτρα του Κράτους, και άρα ανάμιξή του, επιτρέπονται ή / και απαιτούνται για την εξασφάλιση της ανεμπόδιστης άσκησης των δικαιωμάτων αυτών⁵³, όταν αυτή δυσχεραίνεται λόγω των κοινωνικών συνθηκών. Τα μέτρα αυτά αποσκοπούν στην αποκατάσταση της εγγυητικής της ελευθερίας κανονιστικής ισχύος των εν λόγω δικαιωμάτων, στη διασφάλισή τους δηλαδή στο φυσικό χώρο άσκησής τους, την κοινωνία. Η υποχρέωση συνεπώς του Κράτους δε φτάνει μέχρι το σημείο να επιβάλλει το ίδιο την άσκησή τους στα πλαίσια της κρατικής δραστηριότητας, την οποία θα συνεπαγόταν η αναγραφή σε δημόσια έγγραφα των θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων.

Ελευθερίες, ό.π., σ. 251, Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 220, Σ. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, ό.π., σ. 10.

⁵¹ Βλ. Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή*, Εκκλησία 15/3/2000, σ. 153, Σ. ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗ, *Στο φακέλωμα (θα) είναι το πρόβλημα των ταυτοτήτων, όχι στο θρήσκευμα*, Τα Νέα 23/5/2000, σ. 13, αντίθετα Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, ό.π., σ. 114, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας*, Τα Νέα 7/6/2000, σ. 10, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Με κρατική ανοχή παραβιάζονται θρησκευτικές ελευθερίες*, Τα Νέα 26/5/2000, σ. 12.

⁵² Πρβλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 10-11.

⁵³ Πρβλ. Χ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, *Οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, ιδίως κατά την έκθεση του ειδικού εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ*, σε: Κ. ΜΠΕΗ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1997, σ. 162.

Συμπερασματικά, από την ελευθερία της θρησκευτικής και της εν γένει συνείδησης⁵⁴ και την παρεπόμενη αυτής ελευθερία έκφρασης των αντίστοιχων πεποιθήσεων, δεν παράγεται δικαίωμα του πολίτη να δηλώνει τις πεποιθήσεις του αυτές σε κρατικά έγγραφα όπως οι ταυτότητες, ούτε, αντίστροφα, υποχρέωση του Κράτους να τις αποτυπώνει σε τέτοια⁵⁵.

Κατά της αναγραφής του θρησκέυματος σε κρατικά έγγραφα, όπως είναι οι ταυτότητες, συνηγορεί το απαραβίαστο της συνείδησης και δη της θρησκευτικής. Μια τέτοια θεσμοποιημένη και υποχρεωτική δήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων όχι μόνον δεν επιβάλλεται από τη θρησκευτική και συνειδησιακή ελευθερία αλλά αποτελεί σαφή παραβίασή της, καθώς αυτή συνεπάγεται, όπως ήδη επισημάνθηκε, το δικαίωμα του ατόμου να αποσιωπά τις θρησκευτικές ή τις περί θρησκείας φιλοσοφικές πεποιθήσεις του. Η υποχρέωση αναγραφής στις ταυτότητες του θρησκέυματος είναι, συνεπώς, πρόδηλα αντίθετη προς την ελευθερία της συνείδησης και θρησκείας.⁵⁶

Η ομόφωνη αναγνώριση⁵⁷ του δικαιώματος αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων ως περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας αντικρούεται από τους υπερασπιστές της αναγραφής του θρησκέυματος στις ταυτότητες με το επιχείρημα

⁵⁴ Σωστά επισημαίνει ο Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας*, Τα Νέα 7/6/2000, σ. 10, ότι: "...το μόνο σχετικό δικαίωμα που μπορεί να επικαλεσθεί κανείς έχει αρνητικό χαρακτήρα: να ζητήσει την ελαχιστοποίηση ή την κατάργηση όχι όμως και την αύξηση των εν λόγω στοιχείων".

⁵⁵ Πρβλ. και Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, σ. 26.

⁵⁶ Έτσι Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 220, Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 26, Β. ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ, *Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 80.

⁵⁷ Από την πρόσφατη συζήτηση βλ. δηλώσεις Κ. ΔΑΦΕΡΜΟΥ, Τα Νέα 12/05/2000, σ. 14, Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός*, Ελευθεροτυπία 18/5/2000, σ. 9, Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκέυματος*, ό.π., Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Με κρατική ανοχή παραβιάζονται θρησκευτικές ελευθερίες*, ό.π. Έτσι και Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή*, Εκκλησία 15/3/1993, σ. 152, και ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Το θρήσκευμα στις ταυτότητες*, Το Βήμα 27/04/1997, σ. Α14, ο οποίος αποδέχεται "Και ότι μεν το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει εκτός των άλλων και τη δυνατότητα άρνησης οιοδήποτε πολίτη να καθιστά γνωστά τα θρησκευτικά του πιστεύατα είναι αυτονόητο".

ότι το δικαίωμα αυτό “αργεί ή μάλλον δεν έχει εφαρμογή”⁵⁸ επειδή “σ’ ένα σύγχρονο δημοκρατικό κράτος διώξεις για λόγους θρησκευτικούς όχι μόνον δε γίνονται, αλλά ούτε είναι καν νοητοί”⁵⁹. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η άσκηση του δικαιώματος αποσιώπησης “τελεί υπό ωρισμένες προϋποθέσεις, που όταν δε συντρέχουν καθιστούν αυτήν ανενεργόν”⁶⁰ οι δε προϋποθέσεις αυτές “συγκεφαλαιούνται στον δικαιολογητικό λόγο, που επιβάλλει τη δήλωση του θρησκευάτου. Εάν δηλ. πίσω από μια τέτοια αξίωση του κράτους κρύβεται η ενδιάθετη πρόθεσή του να καταδιώξει τους ετεροδόξους ή αλλοθρήσκους ή όταν τούτο καθίσταται πολύ πιθανό, ένεκα προηγηθεισών αναλόγων κρατικών ενεργειών, τότε βεβαίως θα μπορούσε κανείς να δικαιολογήσει τον φόβο που διατυπώνουν οι επικαλούμενοι το συνταγματικό δικαίωμα της άρνησης αποκαλύψεως του θρησκευάτου των”⁶¹. Εάν αυτός που ερωτάται για τη θρησκεία του δεν διατρέχει κίνδυνο δίωξης “δεν δικαιολογείται άρνηση απάντησης κατ’ επίκληση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας”⁶².

Η παραπάνω θέση ωστόσο δεν μπορεί να υποστηριχθεί βάσιμα. Υποχρέωση αποκάλυψης θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν μόνον λόγοι στατιστικής έρευνας, η οποία πρέπει να εγγυάται πάντως την ‘ανωνυμοποίηση’ των δεδομένων⁶³, και επέλευσης έννομων συνεπειών⁶⁴. η γενική αντιστροφή του βάρους απόδειξης, αντίθετα, ότι δηλαδή η ερώτηση περί του θρησκευάτου αποσκοπεί σε καταπίεση,

⁵⁸ Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή*, Εκκλησία 15/3/1993, σ. 152επ.

⁵⁹ Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *ibid*, σ. 153. Το συλλογισμό αυτό βλ. και σε ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Το θρήσκευμα στις ταυτότητες*, ό.π.

⁶⁰ Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 106, σύμφωνα με τον οποίο η απαγόρευση εξαναγκασμού δήλωσης του θρησκευάτου δεν ισχύει “οσάκις ερωτάται τις περί του είδους της θρησκείας την οποίαν πρεσβεύει ένεκα λόγων μη αποσκοπούντων εις καταπίεσιν της θρησκευτικής του συνειδήσεως ή εις δίωξιν αυτού, ως π.χ. όταν ερωτάται τις δια λόγους στατιστικής ή δια λόγους εξακριβώσεως της ταυτότητάς του ή οσάκις εκ της απαντήσεως την οποίαν πρόκειται να δώσει θέλει εξαρτηθεί έννομός τις συνέπεια...”. Στο χωρίο αυτό παραπέμπει και ο Π. ΠΑΡΑΡΑΣ, *Σύνταγμα 1975, Corpus I*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 211, υποσ. 3.

⁶¹ Α. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Το θρήσκευμα, το δελτίο ταυτότητας και η ιδιωτική ζωή*, ό.π., σ. 152.

⁶² *Ibid*.

⁶³ Βλ. ΒVerfGE, 65, 1επ., Β. ΣΚΟΥΡΗ, *Ατομικά Δικαιώματα και απογραφή του πληθυσμού*, Αρμενόπουλος 1984, σ. 689επ., Χ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, *Πληροφορική. Ηλεκτρονική επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών και συνταγματικά δικαιώματα*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 1988, σ. 340επ.

⁶⁴ Βλ. Σ.. ΤΡΩΙΑΝΟΥ, ό.π., σ. 12

προκειμένου να ενεργοποιηθεί το δικαίωμα μη αποκάλυψης, είναι τελείως αυθαίρετη και καταλήγει, αν δεν αποσκοπεί, στην προσβολή του πυρήνα του δικαιώματος. Τα συνταγματικά δικαιώματα αποτελούν κατά βάση αυτοσκοπούς⁶⁵ και δεν τίθεται θέμα καταχρηστικής άσκησης κατ' άρθρο 25 § 3 Συντ.⁶⁶ εκείνων, όπως του κατοχυρούμενου στο άρθρο 13 § 1, που δε συνδέονται ρητά από το Σύνταγμα, θετικά ή αρνητικά, με συγκεκριμένους σκοπούς.⁶⁷ Το δικαίωμα του άρθρου 13 § 1 Συντ., όπως και το απαραβίαστο της συνείδησης εν γένει και της σκέψης, είναι ανεπιφύλακτο, στο βαθμό δε που αναφέρεται στο ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου⁶⁸, είναι και απόλυτο⁶⁹, δεν είναι δηλαδή νοητό να υποχωρήσει και να περιοριστεί⁷⁰ ακόμη και σε περίπτωση σύγκρουσης και ad hoc στάθμισής του⁷¹ με άλλα δικαιώματα, περίπτωση βέβαια που έτσι κι αλλιώς δεν τίθεται εδώ.

β. Αρχή ισότητας και απαγόρευση διακρίσεων

Η απόφαση μιας πολιτικής κοινότητας (κράτους, ένωσης κρατών κλπ.) να απαγορεύσει τις διακρίσεις που στηρίζονται σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, η νομικοποίηση δηλαδή μιας ηθικής και πολιτικής επιλογής, σημαίνει ότι τα χαρακτηριστικά αυτά κρίνονται πλέον μη συναφή και άρα μη καθοριστικά για την

⁶⁵ Πρβλ. Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, Α', Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 62.

⁶⁶ Βλ. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, *Το άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. στη νομολογία. Έξι διαπιστώσεις και μία πρόταση ερμηνείας*, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ζητήματα Συνταγματικών Ελευθεριών*, Θεσσαλονίκη (χωρίς χρονολογία), σ. 57επ., Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 265, σύμφωνα με τον οποίο το άρθρο 25 § 3 αποτελεί περίληψη απλώς των περιορισμών άλλων συνταγματικών διατάξεων. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η άποψη ότι το 25 § 3 είναι lex imperfecta, βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, α' Ατομικές Ελευθερίες, ό.π., σ. 89, Φ. ΒΕΓΛΕΡΗ, *Οι περιορισμοί των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 27.

⁶⁷ Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 45, 68.

⁶⁸ Για την ελευθερία της λατρείας ως διακριτής από την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης έκφρασης της θρησκευτικής ελευθερίας βλ. αντί πολλών Χ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, *Ελευθερία της λατρείας και επικρατούσα θρησκεία*, σε: ΕΝΒΕ, *Θρησκευτική ελευθερία και επικρατούσα θρησκεία*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2000, σ. 23επ.

⁶⁹ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ'*, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 262.

⁷⁰ Έτσι και Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *Η χρήση προσωπικών δεδομένων και η διαπάλη μεταξύ ελευθεριών των κατόχων τους και ελευθεριών των υποκειμένων τους*, ΝοΒ 2000, σ. 18.

επέλευση έννομων συνεπειών. Η πολιτική κοινότητα συνεπώς, αλλά και οι ιδιωτικές εξουσίες⁷², στο βαθμό που η δράση τους δεσμεύεται από τα θεμελιώδη δικαιώματα, παραβιάζουν την αρχή της ισότητας όταν λαμβάνουν αποφάσεις και εξαρτούν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των ατόμων από τέτοια χαρακτηριστικά. Τα χαρακτηριστικά αυτά ανάγονται πλέον στην ιδιωτική σφαίρα του ατόμου και μπορούν να δηλώνονται, να βιώνονται και να επηρεάζουν την ιδιωτική του ζωή, είναι όμως αδιάφορα για το νόμο και την πολιτική κοινότητα.⁷³ Τέτοια χαρακτηριστικά είναι στην ευρωπαϊκή και ελληνική συνταγματική τάξη μεταξύ άλλων και οι θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις. Σύμφωνα με το άρθρο 4 § 1 Συντ. “Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου”, το δε άρθρο 13 § 1 εδ. β΄ Συντ. ορίζει ότι “Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις κανενός”⁷⁴. Η θρησκευτική ισότητα⁷⁵ καθίσταται αναπόσπαστο στοιχείο της θρησκευτικής ελευθερίας. Ανάλογου περιεχομένου είναι και η διάταξη του άρθρου 14 ΕΣΔΑ. Εφόσον οι θρησκευτικές και πολιτικές πεποιθήσεις - και αυτό απορρέει από την αρχή της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων - δεν πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από την πολιτική κοινότητα, δεν απαιτείται και να δηλώνονται στη δημόσια σφαίρα. Ειδικά δε, όταν λόγω προϋπαρχουσών του δικαίου κοινωνικών πραγματικοτήτων - που είναι εξάλλου και εκείνες που καθιστούν αναγκαία τη δικαιική εξασφάλιση ηθικοπολιτικών αρχών - υπάρχει ο κίνδυνος ή η πιθανότητα διακρίσεων με βάση τα “ιδιωτικά” αυτά χαρακτηριστικά, τότε η υποχρεωτική γνωστοποίησή τους έρχεται σε ευθεία αντίθεση με την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων. Η δημοσιοποίησή τους μπορεί να

⁷¹ Πρβλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 79-80 και 98-99.

⁷² Σχετικά με τη δέσμευση των ιδιωτών από τα θεμελιώδη δικαιώματα βλ. Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, *Το ζήτημα της ‘τριτενέργειας’ των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, ΤοΣ 1981, σ. 39επ., ΤΖ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΤΡΑΓΓΑ, *Η ‘τριτενέργεια’ των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων*, Αθήνα - Κομοτηνή 1990, passim, Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Η τριτενέργεια, μία περιττή για την ελληνική έννομη τάξη έννοια*, σε Χρονικά Ιδρύματος Μαραγκοπούλου, Αθήνα 1991, σ. 289επ.

⁷³ Πρβλ. την επίσημη άποψη του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, όπως αυτή καταγράφηκε στην *Έκθεση του Ειδικού Εισηγητή του Ο.Η.Ε. για τη θρησκευτική μη ανοχή στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 432. Σύμφωνα με την άποψη του Υπουργείου η αναγραφή στις ταυτότητες δεν έχει νομική ισχύ και η έννοια της ιθαγένειας και μονον είναι η σημαντικότερη.

⁷⁴ Πρβλ. ΣτΕ 194/87 (Γ΄ τμήμα), ΝοΒ 1987, σ. 607επ.

⁷⁵ Βλ. Σ. ΜΗΝΑΪΔΗ, *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη τάξη*, ό.π., σ. 138επ.

γίνει μόνο με πρωτοβουλία του υποκειμένου τους και με ελεύθερη βούληση, όταν εξαρτώνται (θετικά) για το άτομο έννομα αποτελέσματα (σε περίπτωση, για παράδειγμα, θετικών δράσεων κλπ.).

Η υποχρέωση συνεπώς δήλωσης τέτοιων χαρακτηριστικών, όπως η φυλετική καταγωγή, οι θρησκευτικές, πολιτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, ή οι σεξουαλικές προτιμήσεις, ενώπιον κρατικών οργάνων αλλά και ιδιωτών, και άρα πολύ περισσότερο η αναγραφή τέτοιων χαρακτηριστικών στο έγγραφο που πάντα συνοδεύει και ταυτοποιεί⁷⁶ το άτομο στις σχέσεις του με το κράτος αλλά και τους ιδιώτες, αποτελεί αφεαυτή⁷⁷ παραβίαση της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων και της ισότητας, ανεξάρτητα και πριν από κάθε άλλη εν τοις πράγμασι τελεσθείσα δυσμενή διάκριση.⁷⁸

Υπέρ της αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες, προβάλλεται⁷⁹ το περί 'ανυπαρξίας κινδύνου διακρίσεων' επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο κανείς κίνδυνος διακρίσεων δεν ελλοχεύει στην ελληνική έννομη τάξη για τους λεγόμενους

⁷⁶ Ένα ειδικότερα ζήτημα διακριτικής μεταχείρισης τίθεται και σε σχέση με τους Έλληνες της αλλοδαπής: κατ' άρθρο 6 §1 ν. 1599/86: "Η ταυτότητα των ελλήνων πολιτών έναντι πάντων αποδεικνύεται: α. Από τα δελτία ταυτότητας που εκδίδονται σύμφωνα με τις διατάξεις του νόμου αυτού... γ. Από το διαβατήριο για τους Έλληνες της αλλοδαπής". Η λειτουργική ισοδυναμία ταυτότητας και διαβατηρίου για του Έλληνες πολίτες της ημεδαπής και της αλλοδαπής αντίστοιχα θέτει και το ζήτημα της μη διακριτικής μεταχείρισης των μεν έναντι των δε. Τα επιπλέον στοιχεία που αναγράφονται στην ταυτότητα αλλά όχι στο διαβατήριο πρέπει να είναι εκείνα μόνο που σχετίζονται με τη διαμονή του ατόμου και ανάμεσα σ' αυτά βέβαια δεν περιλαμβάνονται προφανώς οι θρησκευτικές πεποιθήσεις.

⁷⁷ Πρβλ. και Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας*, ό.π.

⁷⁸ Σημειώνει σωστά ο Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός*, ό.π.: "Κάθε στοιχείο 'διάκρισης' των πολιτών που ενσωματώνεται στην αστυνομική ταυτότητα και που τους διαφοροποιεί με βάση συνειδησιακά, πολιτικά, εθνολογικά ή θρησκευτικά κριτήρια δεν μπορεί να αποτελέσει στοιχείο της ατομικής τους, 'πολιτικής' τους ταυτότητας, χωρίς να παραβιάζεται η αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων και των μη διακρίσεων". Βλ. και Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας*, ό.π., σ. 218, Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκευματος*, ό.π.

⁷⁹ Βλ. ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Το θρήσκευμα στις ταυτότητες*, ό.π. Αντίθετα ο Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ, *Η αναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες και το άρθρο 2 της περί θρησκείας Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών*, Αυγή 17/5/1998.

“αλλόδοξους”⁸⁰, αν αυτοί δηλώσουν τη διαφορετική τους πίστη στην ταυτότητά τους. Το επιχείρημα αυτό είναι περιττό και αδιάφορο αν γίνουν δεκτοί οι δύο παραπάνω ισχυρισμοί, ότι δηλαδή η αναγραφή αποτελεί παραβίαση της θρησκευτικής και συνειδησιακής ελευθερίας και αφεαυτή παραβίαση της αρχής απαγόρευσης των διακρίσεων. Σύμφωνα με το εν λόγω επιχείρημα γνωστοποίηση του θρησκευάτος απαγορεύεται μόνον αν αυτή μπορεί να οδηγήσει σε αρνητικές διακρίσεις, οι υποστηρικτές της άποψης αυτής αποκλείουν ωστόσο μια τέτοια πιθανότητα.⁸¹ Είναι γεγονός ότι ούτε το εθνικό σύνταγμα ούτε η ευρωπαϊκή συνταγματική τάξη⁸² επιτρέπει διακρίσεις με βάση τη θρησκεία⁸³. Η συνταγματική και κοινωνική πραγματικότητα ωστόσο δεν υπακούει πάντοτε στις συνταγματικές επιταγές, με αποτέλεσμα την παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας μη ορθόδοξων χριστιανών (κατά κύριο λόγο) είτε θεσμικά⁸⁴, με κρατική ανοχή⁸⁵, είτε εξωθεσμικά. Τα όργανα

⁸⁰ Ο ίδιος ο ευρέως χρησιμοποιούμενος όρος ‘αλλόδοξοι’ είναι δηλωτικός μιας μισαλλόδοξης αντίληψης, σύμφωνα με την οποία ‘εμείς’ είμαστε πάντα οι χριστιανοί ορθόδοξοι, ενώ όσοι δεν ανήκουν στην ορθόδοξη εκκλησία είναι πάντα οι ‘άλλοι’.

⁸¹ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, *Το θρήσκευμα στις ταυτότητες*, ό.π.

⁸² Είναι εξάλλου ενδεικτικό το γεγονός ότι σε κανένα από τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν περιλαμβάνεται το θρήσκευμα στα δελτία ταυτότητας ή τα άλλα αναγνωριστικά του προσώπου δημόσια έγγραφα, βλ. Δ. ΚΡΟΥΣΤΑΛΛΗ, *Οι ταυτότητες στις χώρες της ΕΕ*, Το Βήμα 21/5/2000, Α24, *Ελληνική... πατέντα η αναγραφή θρησκευάτος*, Αυγή 21/5/2000.

⁸³ Στο ευρωπαϊκό δίκαιο προβλέπεται ρητά η απαγόρευση διακρίσεων λόγω ιθαγένειας (άρθρο 12 ΣυνθΕΚ), φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού (άρθρο 13 ΣυνθΕΚ).

⁸⁴ Για μια συνοπτική καταγραφή των σχετικών με την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας προβλημάτων βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 219επ. και αντί άλλων Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Σύνταγμα και Δημοκρατία*, ό.π., σ. 290επ. με πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

⁸⁵ Η παραβίαση της θρησκευτικής και συνειδησιακής ελευθερίας και της θρησκευτικής ισότητας εκ μέρους ή με την ανοχή του κράτους καταγράφεται (και) στις καταδίκες της Ελλάδας από το δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο Στρασβούργο, βλ. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Με κρατική ανοχή παραβιάζονται θρησκευτικές ελευθερίες*, ό.π., Γ. ΚΤΙΣΤΑΚΙ, *Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας. Οι Ελληνικές προσφυγές ενώπιον του δικαιοδοτικού μηχανισμού της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, σε: Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 225επ., Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Ο χωρισμός Κράτους-Εκκλησίας: Η αναθεώρηση που δεν έγινε...*, σε: Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Αθήνα 1999, σ. 19επ με εκτενείς παραπομπές. Για ειδικότερα θέματα που θέτουν ζητήματα αποτελεσματικής προστασίας θρησκευτικών μειονοτήτων βλ. Δ. ΔΗΜΟΥΛΗ, *Η “Χριστιανική Εκκλησία των μαρτύρων του*

του Κράτους αλλά και οι ιδιώτες στους οποίους είναι προορισμένη η ταυτότητα να επιδεικνύεται με κάθε ευκαιρία, είναι φορείς εξουσίας, θεσμικής ή / και προσωποποιημένης και, ταυτόχρονα, φορείς συχνά προκαταλήψεων σε βάρος ατόμων με μειονοτικά χαρακτηριστικά. Είναι θέμα κοινωνιολογικής ανάλυσης και εμπειρικής έρευνας⁸⁶ η απόδειξη ύπαρξης περιπτώσεων όπου οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ή η φυλετική καταγωγή του ατόμου προκαλεί αρνητικές διακρίσεις σε βάρος του εκ μέρους φορέων κρατικής, ιδιαίτερα στο σκληρό πυρήνα αυτής, όπως στο στρατό, στο σχολείο και στα σώματα ασφάλειας, ή ιδιωτικής εξουσίας. Είναι ωστόσο στην καλύτερη περίπτωση εθελουφλία ο αποκλεισμός τέτοιας πιθανότητας υπό τις δεδομένες κοινωνικές συνθήκες σχετικά ομοιογενούς θρησκευτικά πληθυσμιακής σύνθεσης. Το συμπέρασμα αυτό επιτείνεται αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το άτομο κινδυνεύει πλέον πολύ περισσότερο από τις ιδιωτικές εξουσίες⁸⁷ απ' ότι από την περισσότερο ελεγχόμενη κρατική. Και πάντως η πιθανολόγηση αυτή σχετικά με τον κίνδυνο δυσμενών διακρίσεων, που ανάγεται, όπως τονίσαμε σε εμπειρική απόδειξη, μόνο προς επίρρωση και όχι προς ακύρωση των παραπάνω ερμηνευτικών των συνταγματικών δικαιωμάτων συμπερασμάτων μπορεί να λειτουργήσει.

Ιεχωβά Κρήτης". Πολιτικά δικαστήρια και συνταγματική παιδεία, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ. 167επ., Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα για τη σχέση Εκκλησίας-Κράτους και για τη θρησκευτική ελευθερία, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ. 195επ., Α. POLLIS, Ελλάδα: Ένα προβληματικό κοσμικό κράτος, σε: Δ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ (επιμ.), Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα, Αθήνα 1999, σ. 179επ.

⁸⁶ Πρβλ. Έκθεση του Ειδικού Εισηγητή του Ο.Η.Ε. για τη θρησκευτική μη ανοχή στην Ελλάδα, ό.π., σ. 427επ., Χ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ, Οι θρησκευτικές μειονότητες στην Ελλάδα, ιδίως κατά την έκθεση του ειδικού εισηγητή της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, σε: Κ. ΜΠΕΗ, Η θρησκευτική ελευθερία, ό.π., σ. 166επ. Βλ. στον ίδιο τόμο και Β. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Η θρησκευτική ελευθερία όπως τη βιώνει η ισραηλιτική κοινότητα στην Ελλάδα, σ. 255επ., Σ. ΜΗΝΑΪΔΗ, Η θρησκευτική ελευθερία όπως τη βιώνουν οι Μουσουλμάνοι στην Ελλάδα, σ. 135επ., Θ. ΡΕΠΠΑ, Η θρησκευτική ελευθερία όπως τη βιώνουν οι Μάρτυρες του Ιεχωβά στην Ελλάδα, σ. 307επ., Μ. ΦΡΕΡΗ, Η θρησκευτική ελευθερία όπως τη βιώνουν στην Ελλάδα οι Καθολικοί, σ. 399επ.

⁸⁷ Πρβλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες, ό.π., σ. 48επ., Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Η τριτενέργεια των ατομικών δικαιωμάτων σήμερα, σε: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Όρια και σχέσεις ιδιωτικού και δημοσίου, Αθήνα 1996, σ. 60επ., Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της "παγκοσμιοποίησης", Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 254επ.

γ. Το δικαίωμα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού

Το δικαίωμα πληροφοριακού αυτοκαθορισμού⁸⁸ ή πληροφοριακής αυτοδιάθεσης του ατόμου αποτελεί ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος της προσωπικότητας⁸⁹ (άρθρο 5 § 1 Συντ.) σε συνδυασμό με το απαραβίαστο της ιδιωτικότητας⁹⁰ (άρθρο 9 § 1 εδ. β΄)⁹¹ και υπό την επικουρική επίκληση⁹² της

⁸⁸ Το δικαίωμα αυτό αναγνωρίστηκε νομολογιακά με την κλασική πλέον απόφαση της 15/12/1983 (BVerfGE 65, 1επ. = EuGRZ 1983, σ. 577επ.) σχετικά με την απογραφή (Volkszählungsurteil) του γερμανικού ομοσπονδιακού δικαστηρίου. Βλ. σχετικά Β. ΣΚΟΥΡΗ, *Ατομικά Δικαιώματα και απογραφή του πληθυσμού*, ό.π., σ. 689επ., βλ. περιληπτική απόδοση της απόφασης σε μετάφραση και με παρατηρήσεις Χ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, *Πληροφορική. Ηλεκτρονική επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών και συνταγματικά δικαιώματα*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 1988, σ. 337επ., Α. ΓΕΡΟΝΤΑ, *Πληροφορική και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 47επ. και 189επ. Στη γερμανική θεωρία γινόταν επίκληση του δικαιώματος αυτού ήδη νωρίτερα από την ψήφιση του νόμου Bundesdatenschutzgesetz της 27.1.1977 (ομοσπονδιακός νόμος για την προστασία προσωπικών δεδομένων), βλ. αντί άλλων S. Simitis, *Bundesdatenschutzgesetz - Ende der Diskussion oder Neubeginn?*, NJW 1977, σ. 729επ. και του ίδιου, *Die informationelle Selbstbestimmung*, NJW 1984, σ. 398επ. Στη γερμανική συνταγματική τάξη το δικαίωμα πληροφοριακής αυτοδιάθεσης (informationelle Selbstbestimmung) απορρέει από το άρθρο 2 παρ. 1 σε συνδυασμό με το άρθρο 1 παρ. 1 Θεμελιώδους Νόμου (Grundgesetz), βλ. ΑΠ. ΓΕΡΟΝΤΑ, *Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των πληροφοριών. Υπερβολή ή αναγκαιότητα*, ΤοΣ 1997, σ. 850επ. Κατά μία θεωρητική άποψη ωστόσο εντάσσεται στην “αντικειμενική” ή “ουσιαστική διάσταση” του δικαιώματος του ιδιωτικού βίου, βλ. Κ. ΜΑΥΡΙΑ, *Το συνταγματικό δικαίωμα ιδιωτικού βίου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1982, σ. 65.

⁸⁹ Βλ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 163επ., Κ. ΜΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Η επικρατούσα ταυτότητα*, ό.π. Πρβλ. και Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα*, ό.π., σ. 222, ο οποίος, αναφερόμενος και στην “τρομακτική εξάπλωση του ηλεκτρονικού υπολογιστή στο πεδίο της συγκέντρωσης πληροφοριών”, θεωρεί ότι το άρθρο 5 § 1 “αποκτά ένα πεδίο αυτόνομης λειτουργίας στη συνταγματική τάξη” και αποτελεί διάταξη “ανοιχτή στις μελλοντικές εξελίξεις, ικανή να καταλαμβάνει τις νέες κοινωνικές σχέσεις, τη νέα ύλη δηλαδή που γεννά η ραγδαία εξέλιξη της σύγχρονης κοινωνίας”.

⁹⁰ Πρβλ. Εισηγητική έκθεση του ν. 2472/1997, ΝοΒ 41, σ. 502, όπου γίνεται επίκληση του άρθρου 9 αλλά και των άρθρων 2 § 1, 5 § 1 και 19 του Συντάγματος· έτσι και Α. ΚΑΙΣΣΙΣ, *Datenschutz in Griechenland?*, FS Fenge, 1996, σ. 257. Προτεραιότητα αναγνωρίζουν στο άρθρο 9 § 1 εδ. β΄ οι Β. ΣΚΟΥΡΗΣ, ό.π., σ. 694 και Χ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, ό.π., σ. 350, η οποία υποστηρίζει ότι “δε μπορεί να θεμελιωθεί ένα αγώγιμο δικαίωμα με καθορισμένο περιεχόμενο σε γενική αρχή [εννοεί το άρθρο 5 § 1] δεκτική υποκειμενικών εκτιμήσεων και ερμηνευτικών σχετικοποιήσεων”. Σύμφωνα με τον Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, ό.π., σ. 210, “το άρθρο 9 παρ. 1 εδ. β΄ παρέχει ένα ειδικότερο έρεισμα στις ελευθερίες αυτές, ως προς εκείνες τις όψεις του «βιοπορτραίτου» ή πληροφορίες που σχετίζονται με το άτομο περισσότερο ως ιδιώτη παρά ως μέλος του κοινωνικού συνόλου με ενεργό συμμετοχή σε αυτό”. Η προτεραιότητα του άρθρου 9 § 1 εδ. β΄ ενισχύεται και από την ιδιότητά του ως “το κατ’ εξοχήν “άνωνυμο” δικαίωμα” κατά τον Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟ, *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, ό.π., σ. 85. Σε σωρευτική,

προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 § 1). Η ανάγκη προστασίας του 'νέου' αυτού δικαιώματος προκύπτει από τους αυξημένους κινδύνους που απειλούν την προσωπικότητα του ατόμου ως απόρροια των τεχνολογικών δυνατοτήτων αυτόματης επεξεργασίας ανυπολόγιστου και ανέλεγκτου όγκου πληροφοριών που το αφορούν.⁹³ Το περιεχόμενο του δικαιώματος του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού συνίσταται στη γνώση σε κάθε περίπτωση εκ μέρους του ατόμου των προσωπικών του δεδομένων που καθίστανται αντικείμενο επεξεργασίας, στην εξουσία του ν' αποφασίζει καταρχήν το ίδιο σχετικά με την κοινοποίηση και χρήση των προσωπικών πληροφοριών που το αφορούν⁹⁴ και, τέλος, στη διαφύλαξη ενός πυρήνα της προσωπικότητάς του απρόσιτου και μη επιδεχόμενου κατά βάση καταγραφής⁹⁵. Το δικαίωμα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού δεν είναι βέβαια απόλυτο αλλά περιορίζεται όταν έρχεται σε σύγκρουση με άλλα δικαιώματα⁹⁶, ιδιαίτερα με το δικαίωμα πληροφόρησης⁹⁷ και ενόψη υπέρτερου γενικού συμφέροντος⁹⁸ υπό την προϋπόθεση τήρησης της αρχής της αναλογικότητας.⁹⁹

τέλος, επίκληση όλων των παραπάνω αλλά και άλλων διατάξεων καταφεύγει η Κ. ΑΝΘΙΜΟΥ, ό.π., σ. 170επ.

⁹¹ Σχετικά με την έννοια του ιδιωτικού βίου βλ. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟΥ, *Ιδιωτικό βίος και ελευθερία του τύπου*, ΤοΣ 1983, σ. 375επ., Κ. ΜΑΥΡΙΑ, ό.π., passim.

⁹² Για την σημασία του άρθρου 2 § 1 ως γενικής αρχής με ερμηνευτική αξία και επικουρική λειτουργία βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα Α. Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 110επ., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 410επ.

⁹³ Πρβλ. σχετικά με τους κινδύνους αυτούς BVerfGE της 15/12/1983, ό.π., Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 1988, σ. 339, Κ. ΑΝΘΙΜΟΥ, *Το δικαίωμα πληροφοριακού αυτοκαθορισμού του ατόμου*, ΚριτΕ 1998, σ. 156, 159επ., Α. ΓΕΡΟΝΤΑ, *Το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των πληροφοριών, Υπερβολή ή αναγκαιότητα*, ΤοΣ 1997, σ. 864επ., Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Η χρήση προσωπικών δεδομένων και η διαπάλη μεταξύ ελευθεριών των κατόχων τους και ελευθεριών των υποκειμένων τους*, ΝοΒ 2000, σ. 2.

⁹⁴ BVerfGE 65, 1επ. (41), βλ. και Β. ΣΚΟΥΡΗ, ό.π., Αρμενόπουλος 1984, σ. 692, Λ. ΜΗΤΡΟΥ, *Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 29.

⁹⁵ Α. ΓΕΡΟΝΤΑ, *Πληροφορική και Δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 55, με παραπομπή σε αποφάσεις του γερμανικού ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου.

⁹⁶ Πρβλ. Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟΥ, ό.π., ΤοΣ 1983, σ. 380επ., Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., ΝοΒ 2000, σ. 11επ. και 18-19.

⁹⁷ Το δικαίωμα αυτό αποτελεί ιδιαίτερη έκφραση της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 § 1 Συντ.) σε συνδυασμό με την ελευθερία της γνώμης (άρθρο 14 § 1 Συντ.), βλ. Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ατομικά Δικαιώματα*, τόμ. Α', ό.π., σ. 438επ., Γ. ΚΙΚΗ, *Η πρόσβαση του πολίτη στην πληροφόρηση*, ΚοινΕπ 21/21, 1995, σ. 5επ., Θ. ΜΕΛΦΟΥ, *Ελευθερία πληροφόρησης του*

Τόσο ως προς το περιεχόμενό του, όσο και ως προς τους περιορισμούς του το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των πληροφοριών δεν έχει ακόμη γίνει αντικείμενο εντατικής και διεξοδικής επεξεργασίας από την ελληνική θεωρία και νομολογία. Οι βασικές του, ωστόσο, συνιστώσες έχουν τυποποιηθεί στο ν. 2472/1997, ο οποίος θετικοποιεί σε νομοθετικό επίπεδο το περιεχόμενο του δικαιώματος και προβαίνει σε α priori μέχρις ένα βαθμό σταθμίσεις, εισάγει ρητά την αρχή της αναλογικότητας ως προϋπόθεση νόμιμης επεξεργασίας και επιβάλλει ad hoc στάθμιση μεταξύ ‘εννόμου συμφέροντος’ και δικαιωμάτων του ατόμου.¹⁰⁰ Οι σταθμίσεις που ο νόμος επιχειρεί θα γίνονταν από τα δικαστήρια, αν αυτά καλούνταν να κρίνουν ad hoc περιπτώσεις επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων, με τα ίδια μεθοδολογικά εργαλεία¹⁰¹, τη σύγκρουση δηλαδή συνταγματικών δικαιωμάτων, το επιτρεπτό των περιορισμών τους και την αρχή της αναλογικότητας. Με βάση την παραδοχή αυτή, η αξιολόγηση του συζητούμενου εδώ ζητήματος, της αναγραφής του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, με κριτήριο το συνταγματικό δικαίωμα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού θα γίνει με βάση τη νομοθετική¹⁰² εξειδίκευση και συγκεκριμενοποίηση του δικαιώματος αυτού στο ν. 2472/1997.

δημοσιογράφου και προστασία της προσωπικότητας, ΔτΑ 1999, σ. 298επ. με εκτενή περαιτέρω παράθεση θεωρίας και νομολογίας.

⁹⁸ Β. ΣΚΟΥΡΗ, *ό.π.*, σ. 692, Α. ΚΑΙΣΣΙΣ, *ό.π.*, σ. 254. Κριτική στη χρήση του γενικού συμφέροντος ως εργαλείο “χαλάρωσης του προστατευτικού ιστού των συνταγματικών δικαιωμάτων” από τη νομολογία ασκεί ο Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Το γενικό συμφέρον και οι περιορισμοί των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 123επ.

⁹⁹ Για την αρχή της αναλογικότητας ως περιορισμό των περιορισμών βλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄ Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι*, *ό.π.*, σ. 245επ., Κ. ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΥ, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, *ό.π.*, σ. 87, με παραπομπές στη νομολογία. Η αρχή της αναλογικότητας προϋποθέτει εξάλλου πάντοτε ad hoc στάθμιση, αφού, όπως σωστά επισημαίνει η Δ. ΚΟΝΤΟΓΩΡΓΑ-ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 28, ως αόριστη έννοια δεν είναι δυνατόν να συλληφθεί in abstracto, αλλά μόνον in concreto.

¹⁰⁰ Α. ΜΗΤΡΟΥ, *ό.π.*, σ. 20-21.

¹⁰¹ Πρβλ. και Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *ό.π.*, ΝοΒ 2000, σ. 4-5.

¹⁰² Το δικαίωμα εξάλλου του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, αν και αμυντικό, υποχρεώνει το κράτος να το συγκεκριμενοποιήσει και να εγγυηθεί την προστασία του και στην ιδιωτική σφαίρα, βλ. Α. ΚΑΙΣΣΙΣ, *ό.π.*, σ. 254.

3. Η προστασία του Ν. 2472/1997

Προς υλοποίηση των συνταγματικών επιταγών προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁰³, και ειδικότερα του δικαιώματος πληροφοριακού αυτοκαθορισμού, και μετεγγράφοντας στο ελληνικό δίκαιο την οδηγία 95/46/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Ευρωπαϊκού Συμβουλίου¹⁰⁴, ο ν. 2472/1997¹⁰⁵ θεσπίζει κανόνες που (πρέπει να) διέπουν τη συλλογή και επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών. Ο νομοθέτης εκκινεί από την παραδοχή ότι η συλλογή και επεξεργασία στοιχείων προσωπικού χαρακτήρα είναι καταρχήν παράνομη διότι αποτελεί παραβίαση του δικαιώματος στην προσωπικότητα και της ιδιωτικής ζωής του ατόμου¹⁰⁶ και καθίσταται νόμιμη μόνον υπό τις προϋποθέσεις του νόμου, βασικότερες από τις οποίες και αυτές που μας ενδιαφέρουν εδώ είναι η αρχή της αναλογικότητας και η αυξημένη προστασία των ‘ευαίσθητων’ προσωπικών δεδομένων.

¹⁰³ Βλ. Εισηγητική έκθεση του ν. 2472/1997, ΝοΒ 41, σ. 501: “Η θέσπιση τέτοιων κανόνων “δεν κατοχυρώνει απλώς την ιδιωτική σφαίρα του, αλλά συναρτάται με την εν γένει άσκηση των περισσότερων από τα θεμελιώδη δικαιώματά του”. Πρβλ. και Κ. ΑΝΘΙΜΟΥ, *Το δικαίωμα πληροφοριακού αυτοκαθορισμού του ατόμου*, ΚριτΕ 1998, σ. 156, ΒVerfGE της 15/12/1983, ό.π., Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 1988, σ. 339. Η προστασία περισσότερων θεμελιωδών δικαιωμάτων δικαιώνει τη Χ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, ό.π., σ. 350, σύμφωνα με την οποία “θα ήταν ορθότερο να μιλούμε για τομέα και όχι για δικαίωμα προστασίας από την πληροφορική. Ο τομέας αυτός αποτελείται από το σύνολο των περιπτώσεων που συνταγματικές διατάξεις απαγορεύουν in concreto τη συλλογή και επεξεργασία πληροφοριών ως ασυμβίβαστη με το σχετικό δικαίωμα”.

¹⁰⁴ EEL 281/31επ. Πρβλ. και Σύμβαση της 28/1/1981 του Συμβουλίου της Ευρώπης “Για την προστασία του ατόμου από την αυτοματοποιημένη επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα” (ν. 2068/1992).

¹⁰⁵ Ν. 2472 της 10.4.1997. Προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Βλ. σχετικά με το προσχέδιο ακόμη του νόμου αυτού Α. ΚΑΙΣΣΙΣ, ό.π., σ. 258επ. και την κριτική στον ψηφισμένο πλέον νόμο του Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., ΝοΒ 2000, σ. 8επ.

¹⁰⁶ Βλ. Α. ΚΑΙΣΣΙΣ, ό.π., σ. 266, Κ. ΑΝΘΙΜΟΥ, ό.π., σ. 166, υποσ. 31, Λ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 16. Πρβλ. και το θέμα που δημιουργήθηκε πριν τέσσερα χρόνια στη Μεγ. Βρετανία σχετικά με την εισαγωγή δελτίων ταυτότητας που εθελοντικά μπορούν να φέρουν οι Βρετανοί και η οποία θεωρήθηκε παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων του πολίτη. Καταλυτικό υπήρξε το επιχείρημα ότι παρά την προαιρετικότητα η μη κατοχή ή επίδειξη της ταυτότητας μπορεί να λειτουργήσει σε βάρος του ατόμου, βλ. σχετ. Π. ΜΑΝΔΡΑΒΕΛΗ, Το Έθνος, 26/08/1996.

α. Η αρχή της αναλογικότητας

Με το ν. 2472/1997 εισάγεται “η αρχή του σκοπού”, που σημαίνει ότι η νομιμότητα της επεξεργασίας κρίνεται με βάση την εξυπηρέτηση του νόμιμου και συνταγματικά θεμιτού σκοπού με τήρηση της αρχής της αναλογικότητας¹⁰⁷, “υπό τις εκφάνσεις της καταλληλότητας, της συνάφειας και της υπό στενή έννοια αναλογικότητας της επεξεργασίας σε σχέση με το σκοπό που επιδιώκεται”¹⁰⁸. Η εισαγωγή της *lato* και *stricto sensu* αρχής της αναλογικότητας φανερώνει την αφετηριακή παραδοχή του νομοθέτη, ότι κάθε επεξεργασία αποτελεί παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου, που βρίσκει στην τήρηση της αρχής αυτής τα όριά της. Εισάγεται έτσι ένα πρώτο ‘ποιοτικό’ χαρακτηριστικό των επιτρεπόμενων να υποστούν επεξεργασία δεδομένων, αυτό της συνάφειας, προσφορότητας και αναγκαιότητάς τους ενόψει του σκοπού του νόμου.

Η υποχρεωτικότητα της έκδοσης ταυτότητας θέτει ήδη ένα πρώτο ζήτημα¹⁰⁹ διότι προϋποθέτει εξαίρεση από την αρχή της συγκατάθεσης του υποκειμένου (άρθρο 5 § 1 ν. 2472/1997), που αποτελεί βασική συνιστώσα του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού. Η εξαίρεση αυτή μπορεί να βασιστεί στο άρθρο 5 § 2, στοιχ. ε, που απαιτεί η επεξεργασία να είναι “απολύτως αναγκαία”, το έννομο συμφέρον να “υπερέχει προφανώς” και να μη “θίγονται οι θεμελιώδεις ελευθερίες” των υποκειμένων των δεδομένων.

Υπό το φως των επιβαλλόμενων αυτών σταθμίσεων καλούμαστε να κρίνουμε την αναγραφή του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, σκοπός της ύπαρξης των οποίων και του αντίστοιχου αρχείου είναι, όπως ήδη επισημάναμε, η ταυτοποίηση του ατόμου, η εξατομίκευσή του για σκοπούς που συνδέονται με την αναγνώριση στο πρόσωπό του δικαιωμάτων και υποχρεώσεων. Δεδομένα, συνεπώς, *συναφή* με το σκοπό αυτό αποτελούν είτε τα συμβατικά στοιχεία που συνοδεύουν το άτομο (π.χ. ονοματεπώνυμο, αύξ. αριθμ. δημοτολογίου κλπ.) είτε στοιχεία πραγματικά (π.χ. χρόνος και τόπος γέννησης, ημερομηνία και αρχή έκδοσης του δελτίου), είτε, τέλος,

¹⁰⁷ Βλ. ενδεικτικά Δ. ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΑ-ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η αρχή της αναλογικότητας στο εσωτερικό δημόσιο δίκαιο*, ό.π., *passim*.

¹⁰⁸ Λ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 22. Η αρχή αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 4 § 1 στοιχ. β' ν. 2472/1997.

φυσικά χαρακτηριστικά του ατόμου (φύλο, ύψος, χρώμα ματιών κλπ.). Πρόκειται σε κάθε περίπτωση για στοιχεία που μπορούν να διασταυρωθούν ή να διαπιστωθούν και είναι αδύνατο ή δύσκολο να αλλάξουν (χρόνος και τόπος γέννησης, ύψος, χρώμα ματιών) ή πάντως η αλλαγή τους πρέπει να δηλωθεί (ονοματεπώνυμο). Μη συναφή και άρα ακατάλληλα κρίνονται συνεπώς όλα τα στοιχεία που ανάγονται στον εσωτερικό κόσμο του ατόμου, όπως το θρήσκευμα, οι πολιτικές πεποιθήσεις, η στάση του ατόμου απέναντι στην Πολιτεία, οι προτιμήσεις του κάθε είδους κλπ.¹¹⁰ Ακατάλληλα είναι επίσης τα στοιχεία που αλλάζουν εύκολα και συχνά (π.χ. η κατοικία) ή των οποίων η αλλαγή δεν απαιτείται να δηλώνεται επίσημα στο κράτος και να οδηγήσει σε αλλαγή του δελτίου ταυτότητας (π.χ. αλλαγή επαγγέλματος ή θρησκευματος).

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η αναγραφή του θρησκευματος είναι στοιχείο μη συναφές και απρόσφορο για ποικίλους λόγους: Πρώτον το στοιχείο αυτό, ως αναγόμενο στη συνείδηση του ατόμου, δεν μπορεί να εξακριβωθεί και να διακριβωθεί. Μπορεί να εξακριβωθεί μόνο το πραγματικό γεγονός της ένταξης σε μια εκκλησία (π.χ. του βαπτίσματος). Υπό τις δεδομένες συνθήκες, ωστόσο, με τη συντριπτική πλειοψηφία βαπτισμένων χριστιανών ορθόδοξων, ελάχιστα συνεισφέρει στην ταυτοποίηση του ατόμου, εφόσον το 97% περίπου των φερόντων ελληνικές ταυτότητες ανήκουν - τυπικά τουλάχιστον - στο ίδιο θρήσκευμα. Εάν εξάλλου σκοπός της ύπαρξης της ταυτότητας είναι και η αναγνώριση στο πρόσωπο του δικαιούχου δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, δεδομένου ότι κατ' άρθρο 13 § 1 εδ. β' η απόλαυση των δικαιωμάτων αυτών δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, η αναγραφή του θρησκευματος είναι και ως προς το σκοπό αυτό μη συναφής. Ενδιαφέρει μόνον τις επιμέρους θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες νομιμοποιούνται βέβαια να αναγνωρίζουν δικαιώματα και υποχρεώσεις μόνο στους ανήκοντες σ' αυτές. Η μόνη συνεπώς περίπτωση όπου μπορεί να καταφαθεί συνάφεια είναι όταν η

¹⁰⁹ Ένα περαιτέρω ζήτημα είναι και η προστασία του δικαιώματος αντίρρησης του υποκειμένου, βλ. σχετικά Β. ΤΟΥΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Το δικαίωμα αντίρρησης του υποκειμένου των δεδομένων*, ΤοΣ 1999, σ. 21επ.

¹¹⁰ Πρβλ. και Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση δήλωσης του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.) *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 25.

ταυτότητα χρησιμοποιείται όχι από την Πολιτεία αλλά από τις θρησκευτικές κοινότητες.¹¹¹

Ως κρατικό έγγραφο όμως η ταυτότητα υπάρχει για την εξυπηρέτηση της Πολιτείας και όχι των Εκκλησιών. Οι τελευταίες μπορούν, με τη συγκατάθεση των ενδιαφερόμενων και την άδεια της Αρχής, να τηρούν αρχεία, όπου θα καταγράφουν τα μέλη τους και να εκδίδουν σχετικές ταυτότητες. Η αναγραφή του θρησκευόμενου όλων προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι θρησκευτικές κοινότητες, πέρα από το ότι υπερβαίνει το σκοπό των ταυτοτήτων, ξεπερνά το μέτρο του αναγκαίου. Το συμπέρασμα αυτό επιτείνεται από την πιθανότητα δυσμενών διακρίσεων¹¹² σε βάρος των ανηκόντων σε θρησκευτικές μειονότητες. Η αναγραφή συνεπώς του θρησκευόμενου στις ταυτότητες όλων των Ελλήνων πολιτών δεν είναι ούτε συναφής, ούτε πρόσφορο, ούτε πολύ περισσότερο αναγκαίο μέσο για την επίτευξη του σκοπού της ταυτοποίησης των πολιτών.

γ. Η προστασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων

Με το νόμο 2472/1997 εισάγεται η διάκριση μεταξύ (απλών) προσωπικών δεδομένων και 'ευαίσθητων'¹¹³ προσωπικών δεδομένων (άρθρο 2 στοιχ. α και β αντίστοιχα). Η συλλογή και επεξεργασία των τελευταίων απαγορεύεται (άρθρο 7 ν.

¹¹¹ Πρβλ. I.M. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα*; ό.π.

¹¹² Σε δυσμενείς διακρίσεις μπορεί να οδηγήσει ακόμη και η αναγραφή του επαγγέλματος. Κατάλληλη για την ταυτοποίηση αλλά μη αναγκαία πρέπει να κριθεί και η αναγραφή του ονοματεπωνύμου των γονέων γιατί μπορεί να οδηγήσει σε δυσμενείς διακρίσεις σε βάρος προσώπων, ιδιαίτερα ανηλίκων, που είναι τέκνα εκτός γάμου ή μονογονεϊκών οικογενειών. Τέλος, ζήτημα δημιουργείται με την αναγραφή της ομάδας αίματος και της δωρεάς ιστών και οργάνων σώματος. Η αναγραφή των στοιχείων αυτών αποτελεί σαφώς παραβίαση της ιδιωτικότητας του ατόμου, το ερώτημα - που βέβαια δεν μπορεί να απαντηθεί εδώ - είναι αν η αρχή της αναλογικότητας επιτρέπει την αναγραφή τους λόγω του υπέρτερου συνταγματικού σκοπού που αυτή εξυπηρετεί, δηλ. της προστασίας της σωματικής ακεραιότητας, υγείας και ζωής του φέροντος το δελτίο ή άλλων. Ο προβληματισμός αυτός εξάλλου αποτυπώθηκε και στο ν. 1988/91 που προβλέπει την αναγραφή των στοιχείων αυτών εφ' όσον τα ζητήσει ο ενδιαφερόμενος (άρθρο 3 §2 ν. 1988/91).

¹¹³ Ευαίσθητα δεδομένα είναι όσα "αφορούν τη φυλετική ή εθνική προέλευση, τα πολιτικά φρονήματα, τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, τη συμμετοχή σε ένωση, σωματείο και συνδικαλιστική οργάνωση, την υγεία, την κοινωνική πρόνοια και την ερωτική ζωή, καθώς και τα

2472/1997), επιτρέπεται δε μόνον κατ' εξαίρεση, ύστερα από άδεια της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα και εφόσον συντρέχει μια από τις αναφερόμενες στο άρθρο 7 § 2 περιπτώσεις¹¹⁴. Προκειμένου συνεπώς να επιτραπεί επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων πρέπει να συντρέχουν οι ακόλουθες προϋποθέσεις: πρώτον, τα δεδομένα αυτά “να είναι συναφή, πρόσφορα και όχι περισσότερα από όσα κάθε φορά απαιτείται εν όψει των σκοπών της επεξεργασίας” (άρθρο 4 §1 περ. β ν. 2472/1997), δεύτερον, να υπάρχει άδεια της Αρχής και τρίτον να συντρέχει μια από τις προϋποθέσεις του άρθρου 7 §2.

Στην προκείμενη περίπτωση της αναγραφής του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, στην περίπτωση που το αρμόδια για την έκδοσή τους κρατικό όργανο ήθελε να συμπεριλάβει σ' αυτά το ευαίσθητο εξ ορισμού του νόμου προσωπικό δεδομένο των θρησκευτικών πεποιθήσεων, θα έπρεπε πρώτον, να αποδείξει την “ποιότητα των δεδομένων”¹¹⁵, μεταξύ άλλων τη συνάφεια, προσφορότητα και αναγκαιότητα σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό, την αναγνώριση και ταυτοποίηση δηλαδή του φέροντος το δελτίο, δεύτερον, να ζητήσει την άδεια της Αρχής και τρίτον, να εξαρτήσει πάντως την αναγραφή από κάποια από τις προϋποθέσεις του άρθρου 7 § 2, από τις οποίες καμία δε θα μπορούσε να προβληθεί στην περίπτωση αυτή πλην της ύπαρξης γραπτής συγκατάθεσης του υποκειμένου του δεδομένου. Η εφαρμογή του άρθρου 7 § 2 στοιχ. α προϋποθέτει τη συνδρομή του άρθρου 4¹¹⁶, η συγκατάθεση, δηλαδή, δεν αναιρεί την αρχή της αναγκαιότητας και προσφορότητας, η οποία εν προκειμένω δεν ικανοποιείται. Λόγω μη συνδρομής της ‘ποιότητας’ του δεδομένου δε θα μπορούσε να δοθεί και άδεια της Αρχής. Η άποψη αυτή αποτυπώθηκε εξάλλου και στην από 15/5/2000 απόφαση της τελευταίας.¹¹⁷

σχετικά με ποινικές διώξεις ή καταδίκες”. Σχετικά με την αυξημένη προστασία των ευαίσθητων δεδομένων βλ. Α. ΜΗΤΡΟΥ, *ό.π.*, σ. 24.

¹¹⁴ Τέτοιες είναι η γραπτή συγκατάθεση του υποκειμένου των δεδομένων, η διαφύλαξη ζωτικού συμφέροντός του, η αναγνώριση, άσκηση ή υπεράσπιση δικαιωμάτων του, η εξυπηρέτηση αναγκών εθνικής ασφάλειας και ερευνητικών και επιστημονικών σκοπών, όταν πρόκειται για θέματα υγείας ή για δεδομένα δημοσίων προσώπων και πάντως υπό ειδικότερες προϋποθέσεις.

¹¹⁵ Βλ. Εισηγητική έκθεση ν. 2472/1997, ΝοΒ 41, σ. 502.

¹¹⁶ Βλ. Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Η (νομική) αλήθεια για τις ταυτότητες*, Τα Νέα 13/6/2000, σ. 18.

¹¹⁷ Για “καθ’ υπέρβαση της αρμοδιότητάς της με βάση μια *contra legem* ερμηνεία του Ν. 2472/97” μιλάει ο Σ. ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗΣ, *Στο φακέλωμα (θα) είναι το πρόβλημα των ταυτοτήτων, όχι στο θρήσκευμα*, *ό.π.*, ενώ ο Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, *Η άρση του «αναθέματος» είναι εύκολη*, Το Βήμα

Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και αν το αρμόδιο κρατικό όργανο κατέθετε αίτηση για συμπερίληψη του θρησκευματος στα δελτία ταυτότητας, αυτή θα απορρίπτονταν από την Αρχή λόγω μη συνδρομής της προϋπόθεσης του άρθρου 4 § 1 περ. β.

Στην υποθετική περίπτωση που η Αρχή (ή το δικαστήριο) - απολύτως λανθασμένα κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη - αναγνώριζε την ποιότητα του θρησκευματος ως δεδομένου του οποίου η επεξεργασία είναι συναφής, πρόσφορη και αναγκαία για την εξυπηρέτηση του σκοπού έκδοσης ταυτοτήτων και έδινε την απαραίτητη άδεια, η αναγραφή του θρησκευματος θα ήταν, πάντως, δυνατή μόνο με τη γραπτή συγκατάθεση του ενδιαφερομένου κατ' άρθρο 7 § 2 εδ. α' ν. 2472/1997. Σύμφωνα¹¹⁸ μ' αυτή τη γραμμή σκέψης είναι η πρόταση περί προαιρετικής αναγραφής, που αποτελεί επίσημη θέση της Εκκλησίας και της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Επειδή προβλήθηκε ως λύση συμβιβαστική και συνάδουσα με τη θρησκευτική ελευθερία και το δικαίωμα πληροφοριακού αυτοκαθορισμού του ατόμου η εκδοχή αυτή εξετάζεται χωριστά παρακάτω.

3. Παρέκβαση: Η απαγόρευση (και) της προαιρετικής αναγραφής

α. Η ταυτότητα του νομικού λόγου

Υποστηρίζεται ότι “όταν πρόκειται για προαιρετική αναγραφή, είναι το ίδιο το άτομο που αναδέχεται, με την ελεύθερη επιλογή του, την ευθύνη να αποκαλύψει μια λεπτομέρεια της απόρρητης προσωπικής του ζωής”.¹¹⁹ Η ελεύθερη και αβίαστη έκφραση, εξωτερίκευση και βίωση των πολιτικών, θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων ή και άλλων στοιχείων της προσωπικής ζωής του ατόμου, αποτελεί αναμφισβήτητα αναφαίρετο - υπό τους προβλεπόμενους βέβαια περιορισμούς -

2/7/2000, σ. Α 65, θεωρεί ότι η σύσταση της Αρχής, “εφόσον αφορά νόμο και μάλιστα την προσφορότητα και την αναγκαιότητα των στοιχείων που συλλέγονται σε σχέση με τον σκοπό του νόμου, έπρεπε να απευθυνθεί στη Βουλή ώστε αυτή να επιληφθεί και όχι στη διοίκηση”.

¹¹⁸ Έτσι Ι.Μ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα*, ό.π., όπου υποστηρίζεται ότι, μέσω του ν. 2471/1997 καθιερώνεται η προαιρετική αναγραφή, αν και αυτή κρίνεται ακολούθως αντισυνταγματική. Αντίθετα ως αντισυνταγματικό κρίνει το ίδιο το άρθρο 7 § 2 εδ. α' ν. 2472/1997 η Ε. ΚΟΥΝΟΓΕΡΗ-ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ταυτότητες: Το αληθινό πρόσωπο της «προαιρετικότητας»*, Ελευθεροτυπία 4/7/2000, σ. 9.

¹¹⁹ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, *Το θρήσκευμα στις ταυτότητες*, ό.π.

συνταγματικό του δικαίωμα. Το επιχείρημα αυτό ωστόσο δεν αφορά τα αστυνομικά δελτία ταυτότητας για έναν σημαντικό λόγο: η έκδοση δελτίου ταυτότητας είναι υποχρεωτική¹²⁰ για κάθε έλληνα πολίτη, δεν επαφίεται στην ελεύθερη βούλησή του. Αυτό σημαίνει επιπλέον ότι δεν μπορεί να επιλέξει ο ίδιος τα αναγραφόμενα σ' αυτό στοιχεία.

Συνεπώς σε περίπτωση προαιρετικής αναγραφής το άτομο *υποχρεωτικά* ερωτάται, από κρατικά όργανα που δε νομιμοποιούνται να το κάνουν¹²¹, αν θέλει να εξωτερικεύσει τις απόψεις του περί το θείο. Η επιλογή ωστόσο της έκφρασης ή μη των απόψεων αυτών είναι ήδη μια δήλωσή τους, όπως ακριβώς η έκφραση αλλά και η απόκρυψη των πολιτικών π.χ. πεποιθήσεων του ατόμου είναι ήδη μια πολιτική δήλωση. Και πάντως ο τρόπος βίωσης της θρησκευτικής πίστης που υπαγορεύει συνειδησιακά την αναγραφή ή όχι του θρησκευάτος σε κρατικό έγγραφο, ακόμη κι αν δεν μπορεί να θεωρηθεί θρησκευτική πεποίθηση *lato sensu*¹²², είναι πάντως πολιτική ή φιλοσοφική πεποίθηση¹²³, και ως τέτοια καλύπτεται και αυτή από το δικαίωμα αποσιώπησης και την απαγόρευση υποχρεωτικής αποκάλυψής της.

Με άλλα λόγια οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν περιλαμβάνουν μόνο το θρήσκευμα αλλά και τη συνολική αντίληψη που έχει κανείς για το θείο και τις θρησκείες, και βέβαια και τις αντιθρησκευτικές απόψεις. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις είναι ταυτόχρονα και φιλοσοφικές πεποιθήσεις και ισχύει και ως προς

¹²⁰ Άρθρο 1 §1 ν. 1599/1986 και άρθρο 1 §1 ν. 1988/91.

¹²¹ Κ. ΜΠΕΗΣ, *Η θρησκευτική ελευθερία στην καθημερινή ελληνική πρακτική*, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 209.

¹²² Έτσι τελικά, παρά τις διακυμάνσεις και Α. ΜΑΡΙΝΟΣ, *Η θρησκευτική ελευθερία*, Αθήνα 1972, σ. 14επ. Επισημαίνει ο Κ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., σ. 225: “Διατυπώνεται ορθά η άποψη ότι η ελευθερία της θρησκείας και η ελευθερία της πεποιθήσεως (π.χ. αθεϊσμός, ορθολογισμός, αγνωστικισμός, κλπ.), οι οποίες κατά τη διεθνώς κρατούσα άποψη, συμπεριλαμβάνονται στην έννοια της θρησκευτικής ελευθερίας, έχουν κοινό παρονομαστή ή ρίζα. ... Ο κοινός παρονομαστής ή ρίζα των παραπάνω δύο ελευθεριών φαίνεται ότι είναι η κοσμοθεωρία, δηλαδή η ερμηνευτική θεώρηση του ανθρώπου, του κόσμου και της ζωής (Weltanschauung), και το ηθικό σύστημα, δηλαδή η κρίση ηθικότητας και η δράση σύμφωνα με αυτή την κρίση. Μια κοσμοθεωρία και μια ηθική, οι οποίες απορρέουν από μια θεϊστική πεποίθηση, αποτελούν αντικείμενο αναγνωρίσεως και προστασίας, όπως ακριβώς μια κοσμοθεωρία και μια ηθική, που απορρέουν από μια μη θεϊστική, και αθεϊστική πεποίθηση”.

¹²³ Πρβλ. την παράλληλη κατοχύρωση θρησκευτικής πίστης (religion) και πεποίθησης (conviction) τόσο στην Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 18), όσο και στο Σύμφωνο Ατομικών και Πολιτικών Δικαιωμάτων (άρθρο 18).

αυτές η ελευθερία της συνείδησης. Η άρνηση αναγραφής του θρησκευόμενου δηλώνει ήδη μια στάση απέναντι στο θείο και τη θρησκεία. Θεωρητικά - αν δηλαδή μια τέτοια δήλωση μπορούσε ποτέ να γίνει σε κοινωνικοπολιτικό κενό - ένας μη δηλωσίας του θρησκευόμενου θα μπορούσε να είναι τόσο ένας πολύ πιστός χριστιανός ορθόδοξος όσο και ένας άθεος ή άθρησκος. Ωστόσο η ίδια η μη δήλωση αποτελεί ήδη μια δήλωση - υποχρεωτική, εφόσον η έκδοση της ταυτότητας είναι υποχρεωτική - για το πως βιώνει το συγκεκριμένο άτομο την πίστη στο θείο ή τις πεποιθήσεις του σχετικά με το θείο. Η υποχρεωτική δήλωση των θρησκευτικών ή φιλοσοφικών του απόψεων ως έκφραση της εσωτερικής συνείδησής του, ωστόσο, απαγορεύεται, γιατί παραβιάζει την ελευθερία συνείδησης και θρησκείας, και βέβαια την ιδιωτική ζωή του ατόμου.

Η αντιστοιχία μεταξύ πολιτικών και θρησκευτικών με την ευρεία έννοια ή φιλοσοφικών απόψεων καθιστά τα παραπάνω προφανή. Το άτομο μπορεί να εκδηλώνει με ποικίλους τρόπους τις πολιτικές του πεποιθήσεις, με την ένταξή του σε κάποιο κόμμα, την οποία μπορεί να συνοδεύει έκδοση κομματικής ταυτότητας, τη δραστηριοποίησή του στα κοινά, τη συμμετοχή του σε εκδηλώσεις, με τη ζωή του κλπ. Θα αποτελούσε όμως παραβίαση της ελευθερίας συνείδησης και της ιδιωτικότητάς του αν υποχρεούνταν να απαντήσει στην ερώτηση αν θέλει να δηλώσει επίσημα και να καταγραφούν σε κρατικό και παντού επιδεικνυόμενο έγγραφο οι πολιτικές του πεποιθήσεις.

Φεύγοντας από το πεδίο του Συντάγματος και μιλώντας με τους όρους του ν. 2472/1997, τόσο η προαιρετική δήλωση όσο και η άρνηση δήλωσης¹²⁴ των θρησκευτικών πεποιθήσεων, ως θρησκευτικές εν ευρεία έννοια ή πάντως φιλοσοφικές απόψεις, αποτελούν 'ευαίσθητα'¹²⁵ κατ' άρθρο 2 στοιχ. β' προσωπικά δεδομένα, των οποίων η υποχρεωτική, εφ' όσον η έκδοση ταυτότητας είναι υποχρεωτική, επεξεργασία απαγορεύεται κατ' άρθρο 7 § 1. Δεν υπάρχει δυνατότητα συγκατάθεσης του ατόμου εφόσον αυτό δεν μπορεί να αποφύγει την έκδοση ταυτότητας. Πριν τεθεί ωστόσο το ζήτημα της συγκατάθεσης τίθεται από το ν.

¹²⁴ Έτσι και Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, *Ταυτότητες και ρατσισμός εθνικο-θρησκευτικός*, ό.π.

¹²⁵ Σχετικά με τη διάκριση 'κοινών' ή 'απλών' και 'ευαίσθητων' προσωπικών δεδομένων βλ. Α. ΜΗΤΡΟΥ, *Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων*, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 24επ. Η διάκριση συναντάται τόσο στην οδηγία 95/46/ΕΚ (άρθρο 8) όσο και στη Σύμβαση 108 του Συμβουλίου της Ευρώπης (άρθρο 6).

2472/1997 το ερώτημα της ποιότητας του δεδομένου που στην προαιρετική αναγραφή είναι πλέον όχι το θρήσκευμα¹²⁶ αλλά η επιθυμία ή όχι αναγραφής του. Δεδομένο απολύτως απρόσφορο διότι ανάγεται στην εσώτατη σφαίρα της προσωπικότητας, δεν αποδεικνύεται ούτε μέσω βαπτίσματος, όπως η ένταξη σ' ένα θρησκευτικό δόγμα, και μπορεί να αλλάξει ανά πάσα στιγμή. Αποτελεί συνεπώς δεδομένο που ούτε το ίδιο μπορεί να εξακριβωθεί ούτε στην ταυτοποίηση συνεισφέρει το ελάχιστο. Και αν η υποχρεωτική αναγραφή του θρησκεύματος θεωρήθηκε συναφής με τις ανάγκες ταυτοποίησης για τις θρησκευτικές κοινότητες, η δήλωση της επιθυμίας αναγραφής ούτε σ' αυτό βοηθάει καθώς και ένας πιστός μπορεί να επιλέξει να μην αναγράψει το θρήσκευμά του παρά το γεγονός ότι ανήκει και θέλει συνειδητά να ανήκει στο δόγμα του.

β. Κοινωνικοπολιτική στάθμιση

Είναι βέβαια περιττό να τονιστεί ότι η άσκηση των δικαιωμάτων και άρα η προστασία τους δεν είναι ιστορικά αποχρωματισμένη, δεν αποφασίζεται και δεν παρέχεται σε ένα κοινωνικοπολιτικό κενό - υπό ιδανικές συνθήκες, θα λέγαμε, κοινωνικής πίεσης και πολιτικής θερμοκρασίας. Αντίθετα, προσαρμόζεται, προκειμένου να επιφέρει τα επιθυμητά αντικειμενικά αποτελέσματα στις επικρατούσες συνθήκες.¹²⁷ Δεδομένης της στάσης της επικρατούσας στην Ελλάδα εκκλησίας και της παρακίνησης των πιστών της να αναγράφουν το θρήσκευμά τους στις αστυνομικές ταυτότητες, η μη αναγραφή αυτού θα συνεπαγόταν, άτυπα αλλά καθοριστικά, δήλωση αθηρησκίας, αθεΐας ή μειονοτικού θρησκεύματος¹²⁸.

¹²⁶ Η πρόταση για προαιρετική αναγραφή αποτελεί έμμεση πλην σαφή ομολογία, ότι το θρήσκευμα δεν είναι αναγκαίο για την εξακρίβωση της ταυτοπροσωπίας και της αντιστοίχισης του ατόμου με τα δικαιώματά του.

¹²⁷ Και ως τέτοια πολύ σωστά επισημαίνει η Ε. ΚΟΥΝΟΓΕΡΗ-MΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ταυτότητες: Το αληθινό πρόσωπο της «προαιρετικότητας»*, ό.π., σ. 9, την απουσία ουσιαστική ελευθερίας επιλογής και τις αρνητικές σε βάρος των αθέων και των αλλοθρήσκων διακρίσεις.

¹²⁸ Πρβλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Η Ορθοδοξία δεν χρειάζεται πιστούς με ταυτότητα*, Τα Νέα 22/5/2000, σ. 12, οποίος υπογραμμίζει ότι και η προαιρετική αναγραφή του θρησκεύματος είναι αντισυνταγματική γιατί “πλήττει, έστω και εμμέσως, τα μέλη θρησκευτικών μειονοτήτων, που δικαιούνται να αισθάνονται ψυχολογικά μεμονωμένα αν μεγάλος αριθμός ορθοδόξων επιλέξει τη δήλωση κι έτσι η μη επιλογή της δήλωσης από μέρος τους αποκαλύπτει τη διαφοροποίησή τους...”. Έτσι και ο Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, *Με κρατική ανοχή παραβιάζονται θρησκευτικές ελευθερίες*, Τα Νέα 26/5/2000.

Ακυρώνεται έτσι το επιχείρημα της συγκατάθεσης του ατόμου, αφού η ‘επικρατούσα’ τουλάχιστον Εκκλησία θα εκλάμβανε κάθε άρνηση δήλωσης ως άρνηση της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Εισάγει έτσι η προαιρετική αναγραφή όχι μόνο διάκριση¹²⁹ μεταξύ ορθόδοξων και μη, αλλά και μεταξύ ‘πραγματικά’ ορθόδοξων και «αρνητών συνειδήσεως»¹³⁰.

Επιπλέον η ερώτηση περί αναγραφής του θρησκευάτος διεισδύει στην πραγματική στάση του ενδιαφερόμενου απέναντι στο θρησκευτικό φαινόμενο. Ενώ δηλαδή με την υποχρεωτική αναγραφή η συντριπτική πλειοψηφία καταγράφεται ως ανήκουσα στο ορθόδοξο χριστιανικό θρήσκευμα λόγω της, ελάχιστα συνάδουσας με τη θρησκευτική ελευθερία, πρακτικής του νηπιοβαπτισμού, η προαιρετική αναγραφή δίνοντας τη δυνατότητα άρνησης αναγραφής σε όποιον έχει συνειδησιακά αποστεί από τη χριστιανική πίστη, διεισδύει περισσότερο και άρα πιο επικίνδυνα στην εσωτερική ζωή του ατόμου. Το άτομο είναι υποχρεωμένο να αποκαλύψει ξεκάθαρα και απερίφραστα τις θρησκευτικές και γενικότερα τις φιλοσοφικές του πεποιθήσεις, γεγονός που αποτελεί παραβίαση της συνειδησιακής και θρησκευτικής του ελευθερίας.¹³¹

Έτσι τόσο με ποσοτική έννοια - γιατί ο διαχωρισμός θα αφορά όχι μόνο τους μη χριστιανούς ορθόδοξους που πιθανόν θα επιλέγουν να μην αναγράψουν το θρήσκευμά τους αλλά και τους ανήκοντες στην ορθόδοξη εκκλησία, οι οποίοι για διάφορους λόγους (θρησκευολογικούς, θεολογικούς, πολιτικούς) θα βρίσκονται σε δίλημμα¹³² να δηλώσουν ή μη το θρήσκευμά τους - όσο και με ποιοτική έννοια - γιατί

¹²⁹ Η ταυτότητα μετατρέπεται έτσι σε πιστοποιητικό θρησκευτικών φρονημάτων. Είναι εύκολο να αναγνωρίσει κανείς στην πρόταση της προαιρετικής αναγραφής τον κίνδυνο θρησκευοκαπηλείας.

¹³⁰ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Η κολοβή θρησκευτική ελευθερία*, ό.π.

¹³¹ Βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Αντισυνταγματική και η προαιρετική αναγραφή του θρησκευάτος*, Το Βήμα 21/5/2000, ο οποίος τονίζει ότι: “Παραβιάζεται η θεμελιώδης αυτή διάταξη του Συντάγματος [άρθρο 13 Συντ.] όταν κάποιος υποχρεώνεται είτε άμεσα είτε έμμεσα, είτε με πράξεις είτε με παραλείψεις, να αποκαλύπτει την ύπαρξη ή την έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων”. Και παρακάτω: “Αλλά και η προαιρετική [ενν. αναγραφή του θρησκευάτος] αντιβαίνει στο άρθρο 13 του Συντάγματος. Διότι με τη μη αναγραφή ο πολίτης βρίσκεται προ εκβιαστικών συνειδησιακών διλημμάτων και εμφανίζεται ως άθρησκος ή άθεος, αποκαλύπτει δηλαδή δια παραλείψεως τις περί θρησκείας αρνητικές αντιλήψεις του, τις οποίες όμως δικαιούται κατά το Σύνταγμα να αποσιωπήσει (βλ. και άρθρο 9 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης)”.

¹³² Πρβλ. Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 26, ο οποίος ορθά μιλάει για ‘δίληματα συνειδήσεως ή σκοπιμότητας (όπως είναι η αποφυγή του κινδύνου της απομόνωσης ή της απόδοσης άλλων

η δήλωση για αναγραφή ή όχι εισχωρεί πέραν του τυπικού στοιχείου της βάφτισης στις πραγματικές πεποιθήσεις του ατόμου απέναντι στο θείο - η προαιρετική αναγραφή του θρησκευματος αποτελεί εντονότερη και από την υποχρεωτική αναγραφή παραβίαση της θρησκευτικής και συνειδησιακής ελευθερίας και της ιδιωτικής ζωής του ατόμου.¹³³

Γ. Ο ακάνθινος στέφανος της διαδικασίας:

ν. 2472/1997 και ν. 1988/1991: σχέσεις ‘ιεραρχίας’, ‘χρονικότητας’ ή ‘ειδικότητας’;

Το ερώτημα που τίθεται είναι αν το άρθρο 7 § 1 σε συνδ. με άρθρο 2 στοιχ. β ν. 2472/1997, που απαγορεύει τη συλλογή και επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, συμπεριλαμβανομένων των θρησκευτικών πεποιθήσεων, έχει, ως νεώτερη διάταξη, καταργήσει το άρθρο 3 § 1, στοιχ. ια και § 2 ν. 1988/1991, που επιβάλλει την υποχρεωτική αναγραφή του θρησκευματος στις ταυτότητες. Με άλλα λόγια, αν στο “ειδικό αρχείο ταυτοτήτων, στο οποίο φυλάσσονται τα δικαιολογητικά, που υποβλήθηκαν για την έκδοση του δελτίου ταυτότητας καθώς και αντίγραφό τους”¹³⁴, το οποίο αποτελεί αρχείο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα σύμφωνα με την έννοια του ν. 2472/1997¹³⁵ εφαρμόζονται οι διατάξεις του νόμου αυτού.

προθέσεων σε όσους αρνούνται να προβούν στη δήλωση)” και Λ. ΓΚΑΝΗ, *Η προστασία της επικρατούσας θρησκείας*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 33, ο οποίος τονίζει ότι “η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης προσβάλλεται κατ’ αρχήν με την τυχόν δημιουργία από τον κοινό νομοθέτη των λεγομένων διλημμάτων συνείδησης”, ενώ για “συνειδησιακούς καταναγκασμούς” μιλάει και ο Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗΣ, *Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της “παγκοσμιοποίησης”*, Αθήνα-Κομοτηνή 2000, σ. 299.

¹³³ Έτσι και ΑΡ. ΚΑΖΑΚΟΣ, άρθρο στην *Ελευθεροτυπία*, 7/6/2000, Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Γνώμη* (Editorial), *Υπεράσπιση* 3, 2000, σ. 486.

¹³⁴ Άρθρο 1 §4 ν. 1599/1986 που δεν καταργήθηκε με τον 1988/1991. Το άρθρο αυτό επαναλαμβάνει την πρόβλεψη του άρθρου 3 του ν.δ. 127/1969, βάσει του οποίου εκδίδονται ακόμη τα δελτία ταυτότητας, σύμφωνα με το οποίο: “Αι εκδίδουσαι τα δελτία ταυτότητος Αρχαί υποχρεούνται όπως τηρούν ειδικόν Αρχείον Ταυτοτήτων, εις ό θα περιέχωνται άπαντα τα δια την έκδοσιν των δελτίων τούτων αναγραφόμενα στοιχεία ως και τα υποβληθέντα προς έκδοσιν αυτών δικαιολογητικά”.

¹³⁵ “Επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα” αποτελεί σύμφωνα με το νόμο (άρθρο 2 §1 στοιχ. δ) “κάθε εργασία ή σειρά εργασιών που πραγματοποιείται από το Δημόσιο ή από νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου ... και εφαρμόζεται σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, όπως η

Άποψη πρώτη: ιεραρχική κατίσχυση του ν. 2472/1997. Σύμφωνα με την άποψη αυτή ο ν. 2472/1997 αποτελεί μετεγγραφή¹³⁶ (transposition) στην ελληνική έννομη τάξη της οδηγίας¹³⁷ 95/46/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου. Σύμφωνα με την αρχές της ιδιοθεσίας¹³⁸ και της υπεροχής¹³⁹ του κοινοτικού κανόνα, αυτός παραμένει εκτός της πυραμίδας του εθνικού δικαίου και υπερέχει οιασδήποτε αντίθετης εθνικής πράξης¹⁴⁰, και πάντως των εθνικών νόμων. Συνεπώς ο ν. 2472/1997 κατισχύει των υπόλοιπων, προγενέστερων (ανενέργεια αντίθετου εθνικού κανόνα) και μεταγενέστερων¹⁴¹ (ανυποστασία αντίθετου εθνικού κανόνα), που αναφέρονται σε επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, χωρίς να εξετάζεται η σχέση ειδικότητας, που αφορά πράξεις ίδιας τυπικής ισχύος.

συλλογή, η καταχώριση, η οργάνωση, η διατήρηση ή αποθήκευση...”. Στην Εισηγητική έκθεση του νόμου (NoB 41, σ. 503) εξάλλου τονίζεται ότι μια από τις κρίσιμες επιλογές του νόμου είναι “ο ευρύς ορισμός της έννοιας των ‘δεδομένων’ προσωπικού χαρακτήρα, της ‘επεξεργασίας’ τους, καθώς και της έννοιας του ‘αρχείου δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα’, ώστε το ρυθμιστικό πεδίο του νόμου να καταλαμβάνει κάθε είδους επεξεργασία, αυτοματοποιημένη και μη, δημόσια και ιδιωτική”, βλ. και Λ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 15. Η επισήμανση αυτή παρότι περιττή στην περίπτωση του αρχείου ταυτοτήτων, δεν αφήνει κανένα περιθώριο μη εφαρμογής του ν. 2472/1997 και στην περίπτωση του αρχείου ταυτοτήτων, όπου πρόκειται εξ ορισμού για αρχείο δεδομένων και επεξεργασία αυτών.

¹³⁶ Πρβλ. Κ. ΑΝΘΙΜΟΥ, ό.π., σ. 157, Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., ΝοB 2000, σ. 2.

¹³⁷ Και πάντως των διατάξεων που αφορούν τη συνάφεια, καταλληλότητα και αναγκαιότητα των νόμιμα επεξεργαζόμενων δεδομένων (άρθρο 6 στοιχ. γ’ της οδηγίας και 4 § 1 στοιχ. β’ του νόμου) και την απαγόρευση επεξεργασίας των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, με την εξαίρεση πάντως της συγκατάθεσης (άρθρο 8 § 1 της οδηγίας και 7 § 1 του νόμου).

¹³⁸ Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο. Θεσμοί και Έννομες Τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης I, Αθήνα-Κομοτηνή 31997, σ. 158, πρβλ. και Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, *Ευρωπαϊκό Κοινοτικό Δίκαιο*, Αθήνα 21985, σ. 183, αρ. περ. 515επ.,

¹³⁹ Βλ. Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗ, ό.π., σ. 132επ., Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, ό.π., σ. 183επ., αρ. περ. 519επ., Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, *Η εφαρμογή του Κοινοτικού Δικαίου από τα ελληνικά δικαστήρια*, Αρμενόπουλος 2000, σ. 741· πρβλ. και Γ. ΞΥΛΟΥΡΗ, *Σχέση Κοινοτικού και Συνταγματικού Δικαίου*, ΔιΔικ 2000, σ. 19επ.

¹⁴⁰ Ν. ΣΚΑΝΔΑΜΗ, ό.π., σ. 158, όριο αποτελούν τα θεμελιώδη δικαιώματα και η λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο αποτυπώνεται στο άρθρο ΣΤ’ ΣυνθΕΕ (άρθρο 6 πλέον στη νέα αρίθμηση των ενοποιημένων συνθηκών).

¹⁴¹ Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, ό.π., Αρμενόπουλος 2000, σ. 742, που τονίζει ότι “ο έλληνας νομοθέτης δεν μπορεί να τους [εννοεί τους κανόνες του κράτους μέλους που εκδίδονται προς συμμόρφωση με κοινοτικές επιταγές] τροποποιήσει ή να τους καταργήσει, υιοθετώντας λύσεις αντίθετες προς τους σκοπούς και το επιδιωκόμενο από την οδηγία αποτέλεσμα”.

Άποψη δεύτερη: χρονική κατ΄εξοχή ν. 2472/1997. Σύμφωνα με το γενικό κανόνα *lex posterior derogat legi priori*, ο νεότερος ν. 2472/1997 έχει καταργήσει¹⁴² τις αντίθετες περιεχομένου διατάξεις του ν. 1988/1991. Μεταξύ των συζητούμενων εδώ διατάξεων δε συντρέχει, δηλαδή, σχέση ειδικότητας, προς τη μια ή την άλλη πλευρά, αλλά σχέση μερικής επικάλυψης, αφού ο ν. 1988/1991 ρυθμίζει τα περιεχόμενα δελτίων ταυτοτήτων γενικά (διαδικασία, υποχρεωτικότητα, αρμόδια όργανα, αναγραφόμενα δεδομένα κλπ.), ο δε ν. 2472/1997 εφαρμόζεται μεν σε όλα τα αρχεία αλλά αφορά μόνον την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των δεδομένων που περιέχονται στα αρχεία αυτά. Κατ' αυτή την άποψη τα πεδία εφαρμογής τους είναι τεμνόμενα και άρα επί του διατεμνόμενου μέρους, του κοινού δηλαδή υποσυνόλου του ρυθμιζόμενου πραγματικού, αυτού της επιλογής των επεξεργαζόμενων δεδομένων, πρέπει να εφαρμοστεί, όχι ο ειδικότερος, διότι κανείς από τους δυο νόμους δεν είναι τέτοιος, αλλά ο νεότερος. Παραλλαγή της απόφασης αυτής είναι η άποψη ότι ο ν. 2472/1997 καταργεί κάθε αντίθετη, γενική ή ειδική διάταξη, διότι αν “επικρατούσαν οι προγενέστερες ειδικές, θα ματαιώνονταν κατά το μέγιστο μέρος τους οι εισαγόμενες νέες ρυθμίσεις”¹⁴³.

Σε μια τέτοια σχέση χρονικότητας φαίνεται δυνατή η κατάργηση των διατάξεων του ν. 2472/1997 περί της απαιτούμενης ‘ποιότητας’ των δεδομένων που επιτρέπεται να γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας, και αυξημένης προστασίας των ευαίσθητων δεδομένων από μεταγενέστερο νόμο που θα επανεισήγαγε την αναγραφή του θρησκευματος σε δημόσια έγγραφα. Πειστικά, ωστόσο, μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κατάργηση των διατάξεων αυτών δεν είναι δυνατή διότι αυτές αποτελούν μεταφορά στην ελληνική έννομη τάξη της υπερνομοθετικής ισχύος οδηγίας 95/46/ΕΚ. Εξάλλου ο ν. 2472/1997, ως νομοθέτημα που εξειδικεύει τα ατομικά δικαιώματα του απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής και της θρησκευτικής συνείδησης, γεννά ένα *status libertatis* υπέρ ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Αποτελεί έτσι μια θεσμική επιλογή, που δεν υπόκειται στο γενικό κανόνα *lex posterior derogat legi*

¹⁴² Έτσι Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., ΝοΒ 2000, σ. 8, ο οποίος θεωρεί ότι ο ν. 2472/1997 “τροποποίησε αφανώς αρκετές προγενέστερες ρυθμίσεις”.

¹⁴³ Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., ΝοΒ 2000, σ. 11.

priori, λόγω δέσμευσης του μελλοντικού νομοθέτη από “την αρχή της ασφάλειας δικαίου, που προκύπτει από την αρχή του κράτους δικαίου”.¹⁴⁴

Άποψη τρίτη: σχέσεις ειδικότητας. Εκδοχή πρώτη: Κατίσχυση ως ειδικότερου του ν. 1988/1991. Υποστηρίζεται ότι ο ν. 1988/1991 είναι μεν προγενέστερος, ταυτόχρονα όμως είναι ειδικότερος του 2472/1991 γιατί προβλέπει τους όρους που διέπουν ένα συγκεκριμένο αρχείο, αυτό των ταυτοτήτων, και άρα δεν έχει καταργηθεί¹⁴⁵ από τη γενική πρόβλεψη του ν. 2472/997. Θα μπορούσε επιπλέον να υποστηριχθεί ότι το άρθρο 2 § 4 εδ. β΄ του ν. 1599/1986, που προέβλεπε την εφαρμογή της νομοθεσίας για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, καταργήθηκε, στα πλαίσια της συνολικής κατάργησης του Ε.Κ.Α.Μ., με το άρθρο 6 ν. 1988/1991. Συνεπώς προς την επιχειρηματολογία αυτή θα ήταν να υποστηριχθεί ότι, κατ’ αντιδιαστολή προς την καταργημένη αυτή διάταξη, στο αρχείο ταυτοτήτων, που δεν περιλαμβάνει πλέον τον Ε.Κ.Α.Μ., δε βρίσκει εφαρμογή η προστασία των προσωπικών δεδομένων. Το συμπέρασμα της άποψης αυτής είναι ότι το άρθρο 3 § 1 στοιχ. ια ν. 1988/1991 παραμένει ισχύον ως ειδικότερο του άρθρου 7 § 1 ν. 2472/1997, και ότι, πολύ περισσότερο, εφόσον θα πρόκειται και για μεταγενέστερο νόμο, η κατάργηση του τελευταίου είναι κάθε στιγμή δυνατή με νόμο που θα προβλέπει ένα ειδικό αρχείο δεδομένων.

Άποψη τρίτη: σχέσεις ειδικότητας. Εκδοχή δεύτερη: ειδικότητα του ν. 2472/1997. Η αντίθετη άποψη υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να νοηθεί ο ν. 1988/1991 ως ειδικότερος και άρα μη καταργημένος ως προς τις διατάξεις του που έρχονται σε αντίθεση με το μεταγενέστερο 2472/1997 απλώς και μόνο επειδή ο ν. 1988/1991 αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο αρχείο ενώ ο 2472/1997 σε όλα τα αρχεία. Ένας τέτοιος ισχυρισμός αν γινόταν δεκτός θα σήμαινε ότι ο νεότερος 2472/1997 μπορεί να καλύπτει μόνο όσα αρχεία δημιουργηθούν μετά την ψήφισή του και εφόσον κάτι αντίθετο δεν προβλέπεται με άλλο νόμο, ενώ όλα τα προϋπάρχοντα αρχεία θα διέφευγαν του πλέγματος των προστατευτικών διατάξεών του. Κάτι τέτοιο θα καθιστούσε διάτρητη την προστασία του ατόμου, θα δημιουργούσε ανασφάλεια δικαίου και βέβαια άνιση μεταχείριση των ενδιαφερομένων βασισμένη στο τυχαίο και άρα μη συναφές και καθοριστικό στοιχείο της προϋπαρξής σε σχέση με το ν.

¹⁴⁴ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι*, ό.π., σ. 198.

2472/1997 ενός αρχείου δεδομένων. Εξάλλου έναντι των ν. 1988/1991 και 1599/1986, που προβλέπουν γενικά την έκδοση ταυτοτήτων, τη διαδικασία, το φορέα έκδοσης, τον τύπο, τα συμπεριλαμβανόμενα δεδομένα κλπ., ο ν. 2472/1997 είναι ειδικότερος¹⁴⁶ γιατί αφορά την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των προσωπικών εν γένει και βέβαια των ευαίσθητων προσωπικών του δεδομένων. Συνεπώς οι διατάξεις του ν. 2471/1997 που αφορούν την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία των στην ταυτότητά του αναγραφόμενων δεδομένων τροποποιούν τις γενικές περί ταυτοτήτων¹⁴⁷ διατάξεις καταργώντας, μεταξύ άλλων, την αναγραφή του θρησκειώματος.

Σύμφωνα με την εδώ υποστηριζόμενη άποψη πλέον πειστική εμφανίζεται η δεύτερη των παραπάνω απόψεων σχετικά με την ειδικότητα, ότι δηλαδή ο ν. 2472/1997 ως προς την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα είναι ειδικότερος του ν. 1988/1991 και όσων άλλων τυχόν προβλέπουν ειδικά αρχεία και μάλιστα και μελλοντικών τέτοιων. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι δεν είναι δυνατή ούτε στο μέλλον η επανεισαγωγή της αναγραφής ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων στο ειδικό αρχείο των ταυτοτήτων, χωρίς ad hoc προηγούμενη τροποποίηση των σχετικών διατάξεων του ν. 2472/1997 - που, ωστόσο, επίσης δεν είναι δυνατή προς την κατεύθυνση ματαίωσης του σκοπού του νόμου, λόγω της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου. Άλλης τάξης είναι βέβαια το ζήτημα ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει και λόγω αντίθεσης στην ελληνική και ευρωπαϊκή συνταγματική τάξη, ζήτημα που εξετάστηκε παραπάνω.

Δ. Επίμετρο: Η πολιτική δυναμική

1. Δημοκρατία εναντίον φιλελευθερισμού;

Ενόψη της μονοσήμαντης, κατά της αναγραφής του θρησκειώματος, απάντησης, που προκύπτει από το συνταγματικό και νομοθετικό πλαίσιο, προβάλλεται το 'πλειοψηφικό επιχείρημα', το οποίο προσλαμβάνει μια φαινομενικά διαδικαστική,

¹⁴⁵ Βλ. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Όταν δε γνωρίζουμε τι ισχύει στην Ευρώπη*, ό.π.

¹⁴⁶ Έτσι και Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ, *Η (νομική) αλήθεια για τις ταυτότητες*, ό.π.

¹⁴⁷ Αλλά και άλλων δημοσίων εγγράφων όπου - κατά παράβαση της απαγόρευσης του ν. 2472/1997 - αναγράφεται το θρήσκευμα.

αλλά στην πραγματικότητα βαθιά ουσιαστική διάσταση: Υποστηρίζεται¹⁴⁸ ότι το μόνο υπεύθυνο να αποφανθεί επί του ζητήματος υποκείμενο είναι “ο λαός” στο σύνολό του, με τη διαδικασία του δημοψηφίσματος. Η αναγωγή στην ‘άνοθευτη και απεριόριστη λαϊκή βούληση’ αποτελεί, σύμφωνα με αυτή τη γραμμή σκέψης, την αυθεντική και πραγματική εγγύηση τήρησης της δημοκρατικής αρχής. Η δημοκρατία, ωστόσο, δεν μπορεί να νοηθεί ως ένας θεσμός του φυσικού δικαίου με σαφώς διαγραμμαμένες εκτός της συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας συνιστώσες. “Η αναγωγή της συγκεκριμένης νομικής έννοιας της Δημοκρατίας σε ένα, ας το πούμε, *προσυνταγματικό πεδίο*, αποτελεί μη ελέγξιμο ιδεολόγημα”.¹⁴⁹ Αντίθετα η δημοκρατική αρχή εγκαθιδρύεται από το Σύνταγμα της συγκεκριμένης Πολιτείας και το περιεχόμενό της συνάγεται από τις επιμέρους προβλέψεις του¹⁵⁰, αποτελεί έτσι μια νομική έννοια με κανονιστικές συνέπειες. Η παραδοχή αυτή, χωρίς να σημαίνει ότι η συγκεκριμένη μορφοποίηση της δημοκρατίας είναι η μόνη ιστορικά δυνατή και χωρίς να περιορίζει την κριτική φιλοσοφική προσέγγισή της, θέτει τις λογικές προϋποθέσεις του νομικού λόγου, καθώς επιτρέπει την εννοιολογική οριοθέτηση των κανονιστικών αρχών, με προεξάρχουσες τη δημοκρατική και την αρχή του Κράτους Δικαίου¹⁵¹, και περιφρουρεί την κανονιστική ισχύ του Συντάγματος.

Οι δύο βασικές συνιστώσες της δημοκρατικής αρχής, η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και η νομιμοποιητική αρχή, που συνεπάγεται τη θέσπιση διαδικασιών παραγωγής της κρατικής βούλησης τέτοιων “που να επιτρέπουν την πραγματική (ή εικονική) αναγωγή της στη «λαϊκή βούληση», δηλαδή στα μέλη της σε Πολιτεία

¹⁴⁸ Βλ. τη δήλωση της 11/5/2000 (Τα Νέα 12/5/2000, σ. 14) του Μητροπολίτη Θηβών κ. Ιερώνυμου ότι “...ο λαός είναι εκείνος που θα αποφασίσει. Ούτε η πολιτεία μπορεί να αναγκάσει αυτό που θέλει εκείνη χωρίς να μας ρωτήσει, αλλά ούτε κι εμείς μπορούμε να χειραγωγούμε την πολιτεία”. Δήλωση Χριστόδουλου στις 14/5/2000 (βλ. Τα Νέα 15/5/2000, σ. 24): “Να γίνει ένα δημοψήφισμα και θα δούνε ότι ο λαός προσυπογράφει μαζί μας”.

¹⁴⁹ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α, Θεωρητικό Θεμέλιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 1994, σ. 149, βλ. και ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β', Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, ό.π., σ. 52.

¹⁵⁰ Βλ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α, Θεωρητικό Θεμέλιο*, ό.π., σ. 149., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Η δημοκρατική αρχή στο έργο του Αρ. Μάνεση*, σε: Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Χαρμόσυνο Ι*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 337επ.

¹⁵¹ Για την αρχή του Κράτους Δικαίου ως κανονιστική αρχή βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Το Κράτος Δικαίου και ο έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 149επ., 291επ.

οργανωμένης κοινωνίας”¹⁵², εξειδικεύονται και αποκτούν νόημα μέσα από τις συνταγματικές προβλέψεις. Ο λαός, συνεπώς, δε νοείται ως άναρχο σύνολο¹⁵³ αλλά ως συγκροτημένο μέσα από θεσμούς και διαδικασίες σώμα. Όπως προκύπτει από το άρθρο 1 § 3 αλλά και από την Αρχή του Κράτους Δικαίου που το Σύνταγμα εγκαθιδρύει, η “βούληση του λαού” δε συνιστά εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας, χωρίς την τήρηση των προβλεπόμενων συνταγματικών διαδικασιών και το σεβασμό και των άλλων αρχών του Κράτους Δικαίου.¹⁵⁴ Το Σύνταγμα προβλέπει τα όργανα που νομιμοποιούνται στην παραγωγή της κρατικής βούλησης διαμορφώνοντας ένα αντιπροσωπευτικό, δημοκρατικό, δικαιοκρατικό και φιλελεύθερο πολιτικό σύστημα.

Κατά συνέπεια των παραπάνω η πρόταση διεξαγωγής δημοψηφίσματος είναι μεν ‘δημοκρατικοφανής’, καθώς παραπέμπει σε μεθόδους άμεσης δημοκρατίας που διασφαλίζουν τη λαϊκή κυριαρχία και εγγυώνται την άμεση δημοκρατική νομιμοποίηση, όχι όμως και δημοκρατική, εφόσον παραγνωρίζει τις συνταγματικές διαδικασίες σχηματισμού νομιμοποιημένης κρατικής βούλησης. Προκήρυξη δημοψηφίσματος¹⁵⁵ με λαϊκή πρωτοβουλία ή από κοινοβουλευτική μειοψηφία δεν προβλέπεται¹⁵⁶ υπό το ισχύον Σύνταγμα.¹⁵⁷ Ο θεσμός του δημοψηφίσματος εξάλλου

¹⁵² Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β΄, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, ό.π., σ. 51.

¹⁵³ Βλ. και την κριτική Μ. ΜΠΕΓΖΟΥ, *Ο θρησκευτικός λαϊκισμός*, Τα Νέα 11/11/2000, σ. 11, ο οποίος τονίζει ότι “η δημοκρατία δεν είναι οχλοκρατία ούτε λαοκρατία” και ότι “ο λαϊκισμός πάντοτε είναι αντιδημοκρατικός μέσα στην Πολιτεία και στην Εκκλησία εξίσου”.

¹⁵⁴ Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ιεραρχία του νόμου*, Τα Νέα 10-11/6/2000, σ. 8· έτσι και Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *Ταυτότητες και ΟΝΕ*, Το Βήμα 25/6/2000, σ. 74. Βλ. και Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α΄, Θεωρητικό θεμέλιο*, ό.π., σ. 149, που σημειώνει ότι “η δημοκρατική [...] αρχή ως κριτήριο νομικής εγκυρότητας των νόμων, ή άλλων πολιτειακών πράξεων ή διαδικασιών, προκύπτει κατ’ αρχήν από τις επιμέρους συνταγματικές ρυθμίσεις...”.

¹⁵⁵ Δεν πρέπει να παραγνωρίζονται, εξάλλου, τα εγγενή μειονεκτήματα του δημοψηφίσματος, ως μεθόδου λήψης αποφάσεων· βλ. τη σχετική συζήτηση σε Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Το δημοψήφισμα. Ο ρόλος και η σημασία του θεσμού στη σύγχρονη δημοκρατία*, Αθήνα 1997, passim, ιδίως 399επ. με περαιτέρω παραπομπές.

¹⁵⁶ Παρά τις προτάσεις που κατά καιρούς είχαν υποβληθεί για την εισαγωγή τους, βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, ό.π., σ. 167, υποσ. 246 και 257.

¹⁵⁷ Διενέργεια δημοψηφίσματος επιτρέπεται υπό τους όρους του άρθρου 44 § 2 Συντ. για κρίσιμα εθνικά θέματα και ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό κοινωνικό ζήτημα και με τη σύμπραξη σε κάθε περίπτωση της απόλυτης - τουλάχιστον - πλειοψηφίας του Κοινοβουλίου. Σχετικά με το θεσμό του δημοψηφίσματος βλ. Β. ΒΟΛΟΥΔΑΚΗ, *Ο θεσμός του δημοψηφίσματος*

δεν είναι ‘αθώος’¹⁵⁸, καθώς επιτρέπει τη χειραγώγηση της αποτυπωνόμενης μέσω αυτού λαϊκής βούλησης. Στην υποθετική περίπτωση διεξαγωγής δημοψηφίσματος σε κρίση θα μπορούσε να τεθεί μόνον ο ψηφισμένος¹⁵⁹ ν. 2472/1997, απ’ τον οποίο απορρέει η απαγόρευση αναγραφής του θρησκευματος, και όχι νομοθετική πρόταση κατοχύρωσης της προαιρετικής, που δεν είναι ψηφισμένος νόμος. Η νομοπαραγωγική αρμοδιότητα του άμεσα νομιμοποιημένου Κοινοβουλίου αποτελεί άλλωστε την κατ’ εξοχήν έκφραση της νοούμενης ως έμμεσης και αντιπροσωπευτικής¹⁶⁰ δημοκρατίας, η οποία ασκείται πάντως στο προδιαγεγραμμένο συνταγματικό πλαίσιο.

Το πλαίσιο αυτό επιβάλλει ή επιτρέπει τον εμπλουτισμό της δημοκρατικής αρχής με ‘αριστοκρατικές’ εκδοχές διαμόρφωσης της κρατικής βούλησης, προκειμένου να περιφρουρηθεί ή να λειτουργήσει αποτελεσματικότερα το Κράτος Δικαίου¹⁶¹. Ως τέτοιες εκδοχές εννοούμε τις δικαστηριακές κρίσεις και τη ρυθμιστική και κανονιστική ενίοτε αρμοδιότητα των Ανεξάρτητων Διοικητικών Αρχών (ΑΔΑ)¹⁶². Οι τελευταίες, μεταξύ των οποίων και η Αρχή Προστασίας Προσωπικών

μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος: Διεύρυνση της λαϊκής κυριαρχίας ή δημοκρατική πρόσοψη;, Αθήνα - Κομοτηνή 1995, passim.

¹⁵⁸ Η διεξαγωγή εν θερμώ δημοψηφίσματος φέρει όλους τους κινδύνους ενός ‘συνταγματικού λαϊκισμού’, όπου η αποτύπωση των ήδη διαμορφωμένων και εσωτερικευμένων πεποιθήσεων ή προκαταλήψεων θα ήταν κυρίαρχη. Πρβλ. Τ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Θρησκευτικά δημοψηφίσματα και φασιστικές πρακτικές*, Ελευθεροτυπία 20/5/2000, σ. 9.

¹⁵⁹ Κατ’ άρθρο 44 § 2 εδ. β’ που προϋποθέτει ψηφισμένο νομοσχέδιο που ρυθμίζει σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Βλ. και Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Η «κρίση των ταυτοτήτων». Μια πρώτη αποτίμηση*, Τα Νέα 28/6/2000, σ. 12.

¹⁶⁰ Πρβλ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Β’, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας*, ό.π., σ. 86επ.

¹⁶¹ Για το Κράτος Δικαίου βλ. αντί άλλων Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., passim.

¹⁶² Έναν ορισμό των ΑΔΑ βλ. σε Α. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, *Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης: Δέκα χρόνια θεσμικής ακροβασίας*, ΤοΣ 1999, σ. 557, υποσ. 7. Για το μοντέλο των ΑΔΑ γενικότερα βλ. Μ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές*, Αθήνα-Κομοτηνή 1995, passim. Οι ΑΔΑ έχουν χαρακτηριστεί και “τέταρτη εξουσία”, βλ. Ν. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Οι «Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές»*: Τα αλλοδαπά πρότυπα και τα ημεδαπά κακέκτυπα, ΔιΔικ 1993, σ. 1159-1160, με παραπομπές στη σχετική αμερικάνικη θεωρία που πρότεινε την ύπαρξη τέταρτης εξουσίας συγκροτημένης από τις Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές.

Δεδομένων, παρά την αμηχανία που προκαλούν στη συνταγματική θεωρία¹⁶³ και τη νομολογία¹⁶⁴, αντλούν τη νομιμότητά τους από το ψηφισμένο από τη βουλή νομοθετικό πλαίσιο μέσα στο οποίο (υποχρεούνται να) κινούνται¹⁶⁵, εξειδικεύοντας τη νομοθετική βούληση και ρυθμίζοντας¹⁶⁶, σε συμφωνία πάντοτε με τη νομοθετική πρόβλεψη, το αντικείμενό τους. Η νομιμοποίησή¹⁶⁷ τους ενισχύεται βάσει κλασικών, διαδικαστικών προταγμάτων, όπως η σύνδεσή τους με το Κοινοβούλιο¹⁶⁸, η προσωπική και λειτουργική τους ανεξαρτησία¹⁶⁹ και η πρόβλεψη δικαστικού ελέγχου νομιμότητας των αποφάσεών τους, αλλά και βάσει ουσιαστικών δεδομένων, όπως η επιστημονική κατάρτιση και το προσωπικό κύρος των μελών τους και η κατ' αποτέλεσμα κρινόμενη επιτυχής¹⁷⁰ εκτέλεση των καθηκόντων τους σε ευαίσθητους τομείς όπου οι κλασικές εξουσίες (ιδιαίτερα η νομοθετική και η εκτελεστική) δεν

¹⁶³ Την προβληματική αποτυπώνει εναργώς η Ι. ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ, *Η αναζήτηση του θεμελίου της ρυθμιστικής εξουσίας του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης μεταξύ των άρθρων 43 παρ. 2 και 15 του Συντάγματος*, ΤοΣ 1996, σ. 659επ.

¹⁶⁴ Για κίνδυνο υποκατάστασης της κυβέρνησης των εκλεγμένων και πολιτικά υπεύθυνων από μια “gouvernement des sages” κάνει λόγο η εισήγηση του συμβούλου Κουβελάκη στη ΣτΕ 930/1990, ΤοΣ 1990, σ. 68επ. Πρβλ. όμως και την επιφύλαξη Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Η «Τρίτη» απόφαση του ΣτΕ για τη ραδιοτηλεόραση*, ΤοΣ 1990, σ. 63, ότι οι αντιρρήσεις αυτές, όπως και εκείνες απέναντι στο δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας, “παραβλέπουν τον τουλάχιστον εξ ίσου σημαντικό κίνδυνο της κομματικής χειραγώγησης και, εν τέλει, του πολιτικού φατριασμού της δημόσιας διοίκησης...”.

¹⁶⁵ Η άσκηση της αρμοδιότητας των ΑΔΑ μέσα στα πλαίσια του νόμου που τις διέπει αποτελεί ασφαλώς *sine qua non conditio* νόμιμης λειτουργίας τους, βλ. Μ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Εθνικό Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο: Η πρώτη, ανεξάρτητη διοικητική αρχή στην Ελλάδα*, ΝοΒ 1991, σ. 1196.

¹⁶⁶ Πρβλ. Α. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ό.π., σ. 569επ., Ι. ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ, *Η αναζήτηση του θεμελίου της ρυθμιστικής εξουσίας του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης μεταξύ των άρθρων 43 παρ. 2 και 15 του Συντάγματος*, ό.π., σ. 659επ. με αναφορά στο ΕΣΡ.

¹⁶⁷ Βλ. Μ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 1197. Για τη σχέση νομιμότητας και νομιμοποίησης βλ. Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 74επ., Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 195επ.

¹⁶⁸ Έτσι ορθά Ι. ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ, *Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών και οι Ανεξάρτητες Διοικητικές Αρχές*, ΤοΣ 1999, σ. 551επ.

¹⁶⁹ Πρβλ. Λ. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 34επ.

¹⁷⁰ Η νομιμοποιητική αυτή συνθήκη προσομοιάζει με την κατά Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Η διαπλοκή δικαίου και πολιτικής και η θεμελίωση των νομικών κρίσεων*, Αθήνα-Κομοτηνή 1989, σ. 190, νομιμοποιητική προϋπόθεση των δικανικών κρίσεων, την ορθή θεμελίωση, καθώς χρήζουν και οι δύο περαιτέρω αξιολογικών κριτηρίων κατάφασής τους. Πρβλ. και Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 208επ.

μπορούν¹⁷¹ ή δε θέλουν¹⁷² ή δεν έχουν την αξιοπιστία¹⁷³ να παρέμβουν. Η παρέμβαση της δικαστικής εξουσίας, τέλος, όχι μόνο εδράζεται στο Σύνταγμα, αλλά αποτελεί και εγγύηση τήρησής του και προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων¹⁷⁴, όταν παίρνει τη μορφή του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, παρά τις όποιες νομιμοποιημένες αντιρρήσεις που αφορούν στο βαθμό και την ένταση¹⁷⁵, όχι όμως και την ύπαρξή του.

Πλην των συνταγματικών προβλέψεων διαδικαστικού χαρακτήρα, η δημοκρατική αρχή προσδιορίζεται και ως προστασία των μειοψηφιών¹⁷⁶ και περιορίζεται ουσιαστικά από την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα οποία ισχύουν “για χάρη και προς το συμφέρον του συνόλου των πολιτών”¹⁷⁷, ακόμη κι αν η προστατευτική τους λειτουργία καθίσταται εμφανέστερη και επιτακτικότερη υπέρ των αδυνάτων και των μειοψηφιών.¹⁷⁸ Η ελευθερία αποτελεί συνταγματικό αγαθό καθεαυτό, και προστατεύεται ακόμη και με υποχώρηση της πλειοψηφικής αρχής¹⁷⁹. Δεν είναι συνεπώς δυνατός ο περιορισμός της ούτε με δημοψήφισμα¹⁸⁰. Ο ουσιαστικός αυτός περιορισμός απορρέει από την αρχή του φιλελεύθερου Κράτους Δικαίου¹⁸¹ ως βασικής συνιστώσας του πολιτικού μας συστήματος. Μ’ αυτή την έννοια οι πλειοψηφικές αποφάσεις, η διαδικαστική δημοκρατία, δεν μπορούν να αναιρούν το φιλελεύθερο χαρακτήρα του πολιτεύματος, είτε αυτός εκληφθεί ως

¹⁷¹ Πρβλ. Α. ΜΗΤΡΟΥ, ό.π., σ. 33, Ν. ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Οι περιπέτειες του «Ε.Σ.Ρ.» και της «Ε.Ε.Τ.»: Το λυκόφως των ελληνικών ανεξάρτητων αρχών*, ΕΔΔ 1996, σ. 41.

¹⁷² Μ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Εθνικό Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο: Η πρώτη, ανεξάρτητη διοικητική αρχή στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 1193.

¹⁷³ Πρβλ. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Η «Τρίτη» απόφαση του ΣτΕ για τη ραδιοτηλεόραση*, ό.π., σ. 63.

¹⁷⁴ Πρβλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 357επ.

¹⁷⁵ Σχετικά με την προβληματική της υποκατάστασης της νομοθετικής από τη δικαστική εξουσία πρβλ. αντί πολλών Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων. Η δημοκρατία ανάμεσα στις συμπληγάδες αυταρχισμού ή λαϊκισμού και αριστοκρατισμού*, ΝοΒ 1989, σ. 1επ.

¹⁷⁶ Κ. HESSE, ό.π., σ. 65, αρ. περ. 154.

¹⁷⁷ Α. ΜΑΝΕΣΗ, *Συνταγματικά Δικαιώματα, Α’ Ατομικές Ελευθερίες*, ό.π., σ. 33.

¹⁷⁸ Έτσι Π. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Αντισυνταγματική ή προαιρετική αναγραφή του θρησκέυματος*, Αυγή 17/5/2000.

¹⁷⁹ Π. ΣΟΥΡΛΑ, ό.π., σ. 174.

¹⁸⁰ Πρβλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Σύνταγμα και Δημοκρατία στην εποχή της “παγκοσμιοποίησης”*, ό.π., σ. 178.

¹⁸¹ Για τη στενή σχέση, αν όχι ταύτιση φιλελεύθερου Κράτους και Κράτους Δικαίου βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 59επ.

περιεχόμενο της ουσιαστικής δημοκρατίας¹⁸² είτε ως περιορισμός της διαδικαστικής.¹⁸³

Επιχειρήματα και ενστάσεις, τόσο σε διαδικαστικό όσο και σε ουσιαστικό επίπεδο πρέπει και μπορούν να εγείρονται στα πλαίσια του πολιτειακού και πολιτικού βίου. Οι αντιρρήσεις μπορούν ασφαλώς να υπερβαίνουν τα συνταγματικά εσκαμμένα και να προτείνουν *de constitutione ferenda*, με την ανάλογη φιλοσοφική και πολιτική τεκμηρίωση, νέους θεσμούς και δρόμους συνταγματικής πολιτικής. Η συζήτηση αυτή προϋποθέτει την άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και συνεπάγεται την ουσιαστικοποίηση της δημοκρατίας. Δεν επιτρέπεται, ωστόσο, να χρησιμοποιείται προκειμένου να δημιουργηθεί εκ του μη όντος πολιτειακή αναστάτωση, ενόψη συγκεκριμένων θεμάτων, για την επίλυση των οποίων προσφέρονται, στα πλαίσια του συνταγματικού οικοδομήματος, διαδικαστικά και ουσιαστικά κριτήρια. Στην προκείμενη περίπτωση η διαμόρφωση της κρατικής βούλησης έγινε σύμφωνα με τις προβλεπόμενες από τους νόμους και το Σύνταγμα διαδικασίες, με τήρηση τόσο της δημοκρατικής όσο και της αρχής του Κράτους Δικαίου, όπως αυτές μορφοποιούνται, συντίθενται¹⁸⁴ και συνυπάρχουν στο συνταγματικό κείμενο.¹⁸⁵

2. Φιλελευθερισμός εναντίον κοινοτισμού;

Ως έσχατο πολιτικής και φιλοσοφικής φύσης επιχείρημα υπέρ της αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες προβάλλεται αυτό της συλλογικής ‘εθνικής

¹⁸² Πρβλ. Π. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η δημοκρατία ως εγγύηση της ελευθερίας*, ΤοΣ 1992, σ. 431επ. Κριτική από φιλοσοφική και πολιτική οπτική ασκεί σ’ αυτό που ονομάζει "φιλελεύθερη εξημέρωση της δημοκρατίας" (σ. 227) η Έλεν Μέικσινς Γουντ, *Η δημοκρατία ενάντια στον καπιταλισμό*, Αθήνα 1998, σ. 220επ.

¹⁸³ Όπως παρατηρεί ο Δ. ΤΣΑΤΣΟΣ, *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α΄, Θεωρητικό θεμέλιο*, ό.π., σ. 151, “το κύριο πεδίο περιορισμών των αρμοδιοτήτων του λαού είναι η προστασία της μειοψηφίας. Πρόκειται, όμως, για περιορισμούς μόνο από τυπική άποψη, διότι στην ουσία αποτελούν εγγυήσεις που διασφαλίζουν στη λαϊκή κυριαρχία την αέναη αναπαραγωγή και έκφρασή της”. Βλ. και Π. ΣΟΥΡΛΑ, ό.π., σ. 183, που αντλεί τη νομιμοποίηση του περιορισμού της πλειοψηφικής αρχής από τη φύση των επίμαχων ζητημάτων, διότι “είναι ζητήματα αναγόμενα σε ορισμένες θεμελιώδεις συναινέσεις που συγκρατούν ένα κοινωνικό σχηματισμό και στηρίζουν την πολιτική του ενότητα”.

¹⁸⁴ Για την εσωτερική σχέση δημοκρατίας και Κράτους Δικαίου βλ. Jürgen Habermas, *Über den internen Zusammenhang von Rechtsstaat und Demokratie*, όα: U. PREUSS (ἀδεί.), *Zum Begriff der Verfassung*, Frankfurt am Main 1994, σ. 83επ.

ταυτότητας'. Αποτελεί, υποστηρίζεται¹⁸⁶, το ορθόδοξο χριστιανικό θρήσκευμα στοιχείο της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων και γι αυτό πρέπει να συμπεριλαμβάνεται και στην αστυνομική τους ταυτότητα. Το έσχατο αυτό επιχείρημα συμπληρώνεται από τον ισχυρισμό ότι η απαγόρευση αναγραφής είναι νομικισμός¹⁸⁷ και παραγνωρίζει τις παραδόσεις της ελληνικής κοινωνίας και τις ριζωμένες στον ελληνικό λαό θρησκευτικές και δη ορθόδοξες χριστιανικές πεποιθήσεις.¹⁸⁸ Έτσι διατυπωμένο το εξωνομικό πλέον επιχείρημα ομολογεί μια, συνταγματικά αστήρικτη, προνομιακή υπέρ της επικρατούσας θρησκείας αντίληψη, και υπονοεί μια σύγκρουση κοινοτισμού και φιλελευθερισμού,¹⁸⁹ η οποία στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία λαμβάνει, σύμφωνα μ' αυτή την επιχειρηματολογία, το χαρακτήρα της αντίθεσης παράδοσης και εκσυγχρονισμού¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Βλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 294επ.

¹⁸⁶ Βλ. ΣΤ. ΠΑΠΑΘΕΜΕΛΗ, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, μια εμπειρική προσέγγιση*, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ.5επ., Ελεύθερο Τύπο 9/4/1997, Μητροπολίτη Δημητριάδος (τότε) και Αρχιεπισκόπου σήμερα ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Το θρήσκευμα στις ταυτότητες*, ό.π., Μητροπολίτη Δημητριάδος και Αλμυρού ΙΓΝΑΤΙΟ, Αυγή 14/05/2000. Για την ιστορικοπολιτική σύνδεση Ορθοδοξίας και ελληνικού κράτους βλ. Δ. ΔΗΜΟΥΛΗ, *Η θρησκευτική ελευθερία ως κανόνας διαφοροποίησης και έννοια αποκλεισμού*, ό.π., σ. 88επ. Βλ. και την κριτική προσέγγιση της Α. ΡΟΛΛΙΣ, ό.π., σ. 187επ., Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας*, ό.π., σ. 210επ.

¹⁸⁷ Βλ. την κριτική Μ. ΓΚΙΒΑΛΟΥ, *Ο κωδικός της προσωπικότητας*, Τα Νέα 8/6/2000, σ. 6 απέναντι σ' αυτό που ονομάζει "ατομικιστικό «νομικό οικουμενισμό»" και "αφηρημένο νομικό φορμαλισμό των τυπικών δικαιωμάτων".

¹⁸⁸ Πρβλ. ομιλία του Αρχιεπισκόπου κ. Χριστόδουλου στη Βέροια στις 4/6/2000: "Πέραν των συνταγμάτων και των νόμων και πέραν των απόψεων των ελαχίστων υπάρχει η ουσία του πράγματος, η οποία είναι ότι αυτός ο λαός έχει γεννηθεί και έχει αναπτυχθεί μαζί και κοντά με τη θρησκεία του και δεν νοείται να αποκοπεί απ' αυτή" (Τα Νέα, "Θερμό" κήρυγμα Χριστόδουλου, 5/6/2000, σ. 16).

¹⁸⁹ Για μια διεξοδική παρουσίαση των δύο ρευμάτων σκέψης βλ. Stephen Mulhall and Adam Swift, *Liberals and Communitarians* (Oxford: Blackwell, 1996) passim.

¹⁹⁰ Πρβλ. την επίσημη άποψη του Υπουργείου Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης, όπως αυτή καταγράφηκε στην Έκθεση του Ειδικού Εισηγητή του Ο.Η.Ε. για τη θρησκευτική μη ανοχή στην Ελλάδα, ό.π., σ. 432. Σύμφωνα με την άποψη του Υπουργείου η αναγραφή στις ταυτότητες αντικατοπτρίζει προφανώς μια θρησκευτική παράδοση και ικανοποιεί τις απαιτήσεις της ορθόδοξης εκκλησίας της Ελλάδας. Το επιχείρημα της παράδοσης αυτοαναιρείται, ωστόσο, σε πραγματολογική ήδη βάση, δεδομένου του γεγονότος ότι τόσο οι ταυτότητες όσο και η αναγραφή σ' αυτές του θρησκευματος έχουν ολιγόχρονη, και όχι τόσο αθώα, ιστορία. Πρβλ. Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, *Ταυτότητες: Η κατοχή επέβαλε το θρήσκευμα*, Τα Νέα 29/5/2000, Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Οι ταυτο-σοφιστές της Ιεραρχίας*, Τα Νέα 7/6/2000. Η διαπίστωση αυτή ισχύει ακόμη και αν η αναγραφή του

Στη φιλελεύθερη παράδοση¹⁹¹ εδράζεται ο χωρισμός Κράτους και Κοινωνίας, που αποτελεί προϋπόθεση της ελευθερίας του ατόμου, και η κατοχύρωση μιας σφαίρας ιδιωτικής αυτονομίας. Ειδικότερη έκφανση του πολιτικού φιλελευθερισμού είναι η πρόσληψη του εσώτερου κόσμου του ατόμου, στον οποίο εντάσσεται και το θρησκευτικό συναίσθημα, ως ιδιωτικής υπόθεσης και άρα η απαίτηση ουδετερότητας του Κράτους¹⁹² απέναντι στο φαινόμενο της θρησκείας. Στο προκείμενο ζήτημα ο πολιτικός φιλελευθερισμός συνηγορεί υπέρ της μεγαλύτερης προτεινόμενης προστασίας των δικαιωμάτων του ατόμου και της προστασίας της ιδιωτικής ζωής από τις παρεμβάσεις του κράτους, δηλαδή υπέρ της αναγραφής των λιγότερων δυνατών δεδομένων, και άρα όχι του θρησκευάτος, στα κρατικά έγγραφα.¹⁹³ Ο κοινοτισμός αντίθετα προτάσσει την ένταξη του ατόμου στην, όχι κατ' ανάγκην πολιτική αλλά πιθανόν εθνοτική, εθνική, θρησκευτική, φυλετική κλπ., κοινότητα¹⁹⁴.

Και ο ίδιος, ωστόσο, ο φιλελευθερισμός¹⁹⁵ είναι πολύπτυχος και ορίζεται από την παράδοση κάθε κοινωνίας. Κατ' αυτή την έννοια ο ίδιος ο φιλελευθερισμός αποτελεί κομμάτι της κοινοτιστικής παράδοσης και προσδιορίζεται απ' αυτήν. Σε

θρησκευάτος προηγήθηκε της Κατοχής (πρβλ. υποσ. 4). Για τον πλαστό εν πολλοίς χαρακτήρα της αντίθεσης παράδοσης και εκσυγχρονισμού γενικότερα βλ. Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, *Παράδοση και εκσυγχρονισμός: Μερικά γενικότερα ερωτήματα*, σε: ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία*, Αθήνα 1996, σ. 255επ.

¹⁹¹ Πρβλ. Γ. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, *Φιλελευθερισμός και κοινωνική δικαιοσύνη ως συνταγματικές αρχές*, σε: Π. ΠΑΡΑΡΑ (επιμ.), *Φιλελευθερισμός και Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Αθήνα - Κομοτηνή 1994, σ. 167επ., ιδίως 177επ.

¹⁹² Βλ. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας*, ό.π., σ. 20επ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις Πολιτείας-Εκκλησίας*, ό.π., σ. 203επ.

¹⁹³ Έτσι και Ε. ΚΟΥΝΟΓΕΡΗ-MΑΝΩΛΕΔΑΚΗ, *Ταυτότητες: Το αληθινό πρόσωπο της «προαιρετικότητας»*, ό.π., αντίθετα ως υπέρ της προαιρετικής αναγραφής επιχείρημα νοείται ο φιλελευθερισμός, κατά το Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟ, *Πως θα σωθεί η τιμή της Ορθοδοξίας*, Το Βήμα 28.05.2000, σ. Β10. Σύμφωνα με τη λογική αυτή το ακραίο όριο του έτσι νοούμενου φιλελευθερισμού θα ήταν να προσδιορίζει το άτομο όλα τα στοιχεία της ταυτότητάς του. Αντίθετα σύμφωνο με την εδώ πρόσληψη του φιλελευθερισμού ακραίο όριο θα ήταν εν προκειμένω η ανυπαρξία κρατικών ταυτοτήτων.

¹⁹⁴ Για την έννοια της “κοινότητας” βλ. ενδεικτικά Φ. ΠΑΙΟΝΙΔΗ, *Ο φιλελευθερισμός ως κοινοτισμός*, ΤοΣ 1999, σ.1027επ.

¹⁹⁵ Από την αχανή βιβλιογραφία σχετικά με το φιλελευθερισμό ως φιλοσοφική θέση και πολιτική ιδεολογία βλ. πρόχειρα R. ECCLESHALL, *Liberalism*, σε: Eccleshall / Geoghegan / Jay / Wilford (επιμ.), *Political Ideologies, An introduction*, London 1984, σ. 37επ.

αντίθεση με κάποιους θεωρητικούς του που τον παρουσιάζουν ως ανιστορικό και οικουμενικό, ο φιλελευθερισμός δεν μπορεί παρά να είναι εξ ορισμού χωρικά και χρονικά, δηλαδή ιστορικά προσδιορισμός. Η χρησιμοποίηση του επιχειρήματος της παράδοσης, δηλ. του κοινοτισμού, ενάντια σε φιλελεύθερες διεκδικήσεις αγνοεί την κοινοτιστική φύση των ίδιων των φιλελεύθερων αιτημάτων που έχουν και αυτά προκύψει στα πλαίσια - οικονομικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και συμβολικά - μιας δεδομένης κοινωνίας ή πάντως έχουν προσληφθεί, υιοθετηθεί και ενσωματωθεί στη δεδομένη κοινωνία. Κατ' αυτή την έννοια "η πραγματική διαμάχη δεν είναι μεταξύ φιλελευθερισμού και κοινοτισμού, αλλά μεταξύ φιλελεύθερων και μη φιλελεύθερων εκδοχών της πολιτικής κοινότητας"¹⁹⁶. Ο φιλελευθερισμός, εξάλλου, έχει εγχαραχθεί, στο βαθμό που έχει εγχαραχθεί¹⁹⁷, στην καταστατική πράξη ίδρυσης μιας Πολιτείας, το Σύνταγμά της, και ιδιαίτερα στα θεμελιώδη δικαιώματα, που απολαμβάνουν της αυξημένης συνταγματικής ισχύος.

Απάντηση στη σύγκρουση, αν υποτεθεί ότι υπάρχει τέτοια¹⁹⁸, μεταξύ κοινοτισμού και φιλελευθερισμού δεν μπορεί να δοθεί εκτός συνταγματικού και εν γένει δικαιοκτικού πλαισίου. Κάτι τέτοιο θα ήταν πολιτικά και πολιτειακά επικίνδυνο, γιατί θέτει υπό αμφισβήτηση τη βασική νεωτερική αρχή των πολιτικά οργανωμένων κοινωνιών, την αρχή του Κράτους Δικαίου. Η βασική αρχή της πολιτικής θεολογίας, που έχει τις ρίζες της στον ορθολογισμό και τη φιλελεύθερη φιλοσοφία, αναγνωρίζει πλέον ως πηγή της πολιτικής εξουσίας όχι το Θεό ή κάποια άλλη υπερβατική αρχή αλλά το λαό, με την έννοια του θεσμικά οργανωμένου συνόλου των πολιτών.¹⁹⁹

Η όποια αντίθεση, εξάλλου, μεταξύ κοινοτιστικών και φιλελεύθερων παραδόσεων βρίσκεται ήδη καταγεγραμμένη στις δικαιοκτικές αρχές και τα νομικά κείμενα κάθε κοινωνίας. Η σύγκρουση αλλά και η σύνθεση τελικά του πολιτικού φιλελευθερισμού και υπολειμμάτων της πολιτικής θεοκρατίας αποτυπώνεται έτσι

¹⁹⁶ Φ. ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ, *Ο φιλελευθερισμός ως κοινοτισμός*, ό.π., σ. 1026.

¹⁹⁷ Πρβλ. Φ. ΒΕΓΛΕΡΗ, *Οι αποκλίσεις των ελληνικών Συνταγμάτων από τη φιλελεύθερη δυτική παράδοση*, σε: Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων, Α' Συνέδριο, *Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη 13-15.10.1983*, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σ. 47επ.

¹⁹⁸ Πρβλ. την αρνητική απάντηση του Φ. ΠΑΙΟΝΙΔΗ, ό.π., σ. 1037επ.

¹⁹⁹ Πρβλ. και Β. ΓΙΟΥΛΤΣΗ, *Νέες προοπτικές στις σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας, Τα σύγχρονα δεδομένα οργάνωσης της κοινωνίας και οι απαιτήσεις για μια διακονούσα Εκκλησία*, Δίκαιο και Πολιτική 15, σ. 137.

τόσο στο τυπικό²⁰⁰ όσο και στο πραγματικό σύνταγμα²⁰¹ της κάθε χώρας.²⁰² Είναι αυτονόητο ότι η ιδιαίτερη κοινωνική και πολιτισμική ιστορία κάθε χώρας προδιαγράφει, σε μεγάλο βαθμό, την έκταση και την ένταση προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται στο Σύνταγμα, στους νόμους και τη νομολογία και βιώνονται στην κοινωνική πραγματικότητα.

Με άλλα λόγια το επιχείρημα της κοινοτιστικής παράδοσης δεν απονομιμοποιεί το διαφορετικής τάξης επιχείρημα του δικαίου, αλλά εντάσσεται μεθοδολογικά σ' αυτό. Μόνον κατά την ερμηνεία του Συντάγματος και των νόμων και εντονότερα στα πλαίσια της συντακτικής και νομοθετικής εξουσίας μπορεί να λειτουργήσουν τα φιλοσοφικά επιχειρήματα του φιλελευθερισμού και του κοινοτισμού και όχι με αυτόνομη κανονιστική ισχύ. Η παραδοχή αυτή είναι αξιωματική για την ίδια τη συγκρότηση και τη λειτουργία κάθε πολιτικά οργανωμένης κοινωνίας και εκφράζει την καταστατική των σύγχρονων κρατών αρχή του Κράτους Δικαίου, που αποτελεί τη βασικότερη συνιστώσα του σύγχρονου δικαίου πολιτισμού. Η αρχή αυτή σημαίνει ότι πηγή της κυριαρχίας είναι το δίκαιο²⁰³, ειδικότερα οι συνταγματικές τάξης διαδικαστικές και ουσιαστικές αρχές. “Η τήρηση του Συντάγματος”, ωστόσο, “επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων...” (άρθρο 120 § 4 Συντ.) και η μελαγχολική αυτή παρατήρηση δεν μπορεί παρά να υπογραμμίζει ότι η υπακοή και ο σεβασμός των νόμων και πολύ περισσότερο του Συντάγματος συνεχίζει να αποτελεί ιστορικό και πολιτικό διακύβευμα και ότι ο ‘συνταγματικός πατριωτισμός’ δεν είναι δεδομένος έναντι άλλων, πολλαπλασιαζόμενων στα πλαίσια της πλουραλιστικής κοινωνίας, -ισμών.

²⁰⁰ Βλ.π.χ. την προμετωπίδα του ελληνικού Συντάγματος (“Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος”). Πρβλ και Χ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση δήλωσης του θρησκευμένου σε δημόσια έγγραφα*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., σ. 22-23.

²⁰¹ Πρβλ. Κ. ΜΠΕΗ, *Η θρησκευτική ελευθερία στην καθημερινή ελληνική πρακτική*, σε: Κ. ΜΠΕΗ (επιμ.), *Η θρησκευτική ελευθερία*, ό.π., passim.

²⁰² Είναι, για παράδειγμα, χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αυστηρός χωρισμός εκκλησίας-κράτους υπάρχει μόνον στις κοιτίδες του συνταγματικού φιλελευθερισμού, τη Γαλλία και τις Ενωμένες Πολιτείες της Αμερικής, βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΕΛΗ, *Θρησκεία και Εκπαίδευση*, ό.π., σ. 18.

²⁰³ Σχετικά με την κυριαρχία του δικαίου βλ. το κλασικό πλέον Hart, H.L.A., *The Concept of Law*, Oxford 1961, passim, πρβλ. και Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, ό.π., σ. 96επ.